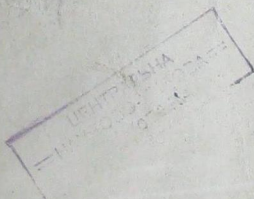

K-6561

~~K-6240~~

ЛУЖАНИН

4
5/20/2.

11-12

(15-16)

1927

НОСТОПАД-ГРУДЕНЬ

ЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ, ЧИТАЙТЕ

НОВИЙ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ІЛЮСТРОВАННИЙ ЖУРНАЛ-МІСЯЧНИК

ПЛУГ

Орган Співки Селянських Письменників „ПЛУГ“
(виходитиме замість „Плужанина“)

ЗА РЕДАКЦІЄЮ: А. Головка, В. Мисика, А. Панова,
С. Пилипенка, Т. Степового

Журнал розраховано на широкі читачькі маси сільського активу.

В перших числах журналу „ПЛУГ“ буде видруковано:

А. Головка. Три сини (роман); С. Божко. Сполохи (друга частина роману „В степах“, перша частина під назвою „Чабанський вік“ вийшла окремою книжкою); О. Свекла. Останній етап (повість); В. Юрезанський. Яблуні (повість); В. Нефелін. Будні (оповідання); С. Пилипенко. Товариська послуга (оповідання); К. Аніщенко. Єдиний порятунк (оповідання); М. Дієв. Зіна (оповідання), новели В. Стефаніка, О. Кобилянської та інших, переклади з Шолом-Алейхема, Абрамовича (Менделе Мойхер-Сфоріма); Е. Сінклера, А. Барбюса. П. Істрати :: та инш. Серед нарисів: М. Биковець. По Червоній Білорусі та инші ::

Серед статтів: І. Капустянський. Остан Вишня; Т. Степовий. Андрій Головка; Я. Ковальчук. „Плуг“ на антирелігійному фронті; Д. Грудина. Сучасний український театр; проф. О. Білецький. Еміль Золя; О. Єфімова. „Сонячна Машина“ Винниченка та инші.

Відділ гумору: В. Алешко. Моя сповідь. Гуморески — Антош Ко, В. Чевьянського, Остапа Вишні.

В хроніці: література, кіно, театр в УСРР, СРСР, за кордоном :: ::

Рецензії — огляд літсторінок газет, нових журналів і книжок

Адреса редакції для листування в справах рукописів то-що:
м. Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На 1 рік	4 крб. 50 коп.
„ 6 міс.	2 крб. 30 коп.
„ 3 міс.	1 крб. 35 коп.
„ 1 міс.	крб. 45 коп.

Окреме число в роздрібному продажу — 50 коп.

Додатки до журналу „ПЛУГ“ (за окрему плату): 1) 12 книжок — по одній книжці на місяць) з серії видавництва „Плужанин“ — „Весела книжка“ — 1 крб. (замість 1 крб. 80 коп. за номіналом). 2) Альманах „ПЛУГ“ частина 4, що вийде в 1928 р. розміром 15 друкован. аркушів — 1 крб. 50 коп. (замість 2 крб. 50 коп. за номіналом). Ці пільгові умови на додатки встановлюється лише для річних передплатників. Журнал на рік зі всіма додатками коштує 7 крб. Річні передплатники на журнал та всі додатки одержують розстрочку у внесенні передплати: під час замовлення вносять 4 крб. і до 1 травня решт — 3 крб.

Передплату приймають:

Головна К-ра Періодсектору ДВУ (м. Харків, Сергіївська площа, Московські ряди, №. 11), уповноважені Періодсектору скрізь по Україні. Поштово-телеграфні контори та листоноші.

ЗМІСТ № XI-XII

	Стор.
М. Годованець — Кулеметник — поема	3
А. Головка — Три сини — пролог	7
М. Нарушевич — Фазуд — ескіз до поеми	24
В. Череди́ченко — Семеро товаришів — оповідання	26
С. Пилипенко — Дума про джуру	42
В. Мисик — Улиншпільєль співає пі тем	43
М. Шульга - Шульженко — Пам'яті замордованих	44
В. Минко — Аліма — оповідання	45
Михайло Мік — Ранок	52
С. Пилипенко — Нова п'ятирічка	53
М. Годкевич — Українське красне письменство останнього десятиріччя в цифрах	58
Проф. О. Біледський — Василь Алешко	66
В. Алешко — Валер Проноза (В. Блакитний) на „Ярмарку мистецтва“	71
А. Сінклер (пер. Е. Крук) — Зелена гвоздика	76
<p>Бібліографія: О. Шиманський — Векселі не оплачено — 79; Г. Майфет — „Красная Новь“ №№ 7, 8, 9 та „Новый Мир“ №№ 7, 8, 9 — 84; Т. С. — „Нова Генерація“ № 1 — 87; Годось — „Молодняк“ №№ 9, 10 — 89; І. Ізотов — О. Кобилянська. Царівна — 90; С. Савченко — М. Семенко. Маруся Богуславка — 93; Т. С. — „Червоний Шлях“ № 7-8 — 94; К. Тасічко — В. Минко. Пастушкові пригоди — 95; Д. Гумєнна — Тась. Ведмеді танцюють — 95; Ю. Кастан'єта — С. Пилипенко. Карп — 97; К. Тасічко — С. Левитина. Вирок — 98.</p>	
<p>Хроніка: В ЦК Пуга, по УСРР, Західній Україні, СРСР, за кордоном — 99 — 110; публікаційна бібліотека — 111 — 114; зміст за 1927 р. — 115 — 129; наше листування — 120.</p>	

СПІЛКА СЕНСЬКИХ

ПЛУЖ

КУЛЕМЕНИК

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖОМ.
І КРИТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ЗА РЕДАКЦІЄЮ:

А. ГОЛОВКА, В. МИСИКА, А. ПАНОВА,
С. ПИЛИПЕНКА і Т. СТЕПОВОГО

РІК ТРЕТІЙ

~~К 6561~~

1927 Листопад—Грудень № 11-12 (15-16)
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

68

жи

но

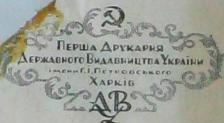
чо

т

31

М. Годованець — Кулеметник — п
А. Головка — Три сини —
М. Нарушевич — Фазау
В. Череди́ченко — С
С. Пилипенко — Д
В. Мисик — Уа
М. Шульта —
В. Минко —
Михайла

С. Р
М

дув,

ці,

ем

К

КУЛЕМЕТНИК

Поема

1905 рік

Я пас телята за селом.
 Стерня колола в'ги.
 А навкруги гуло — гуло —
 чи шершні, чи тривога?

Лягли телята на межі.
 Дивлюся: що то буде?
 Кидали коси та ножі,
 з села тікали люди.

Усіх позаду шкандибав,
 стікавши крів'ю, тато.
 Навперейми з села стрільба:
 так-так-так-так-так-то!

І я насилу сам утік,
 біленький чуб закуштрив...
 Це був дев'яност п'ятий рік,
 урок і перша муштра.

Частенько батько споминав:
 „Ми мали землю три дні“...
 Вночі так жалібно стогнав —
 від болю, чи від злиднів?

І я болів, і я тужив:
 щоб я був комітетник!
 А ранком таткові боживсь:
 „Я буду кулеметник!“

ЮНАЦЬКІ СНИ

Удень юнацькі запашні літа
 я в пана в клуні на віялці віяв.
 Вночі чи мрійно снів, чи сонно мріяв
 про кулемет - та - та - та - та,

Щоб я його коли попав до рук!
 Ого, я знав би, що тоді робити:
 братко б падив поміщицьку иору,
 а я — панів із кулемета бити,

як той колись розлючений козак
 жорстоко в спини бив селян і тата...
 Була б безжалісна моя розплата,
 була б солодка помста - та - та - так...

М. Годованець — Кулеметний
 А. Головка — Три сини
 М. Нарушевич — Фаза
 В. Череди́нченко — С
 С. Пилипенко — Д
 В. Мисик — Ули
 М. Шульга — Г
 В. Минко —
 Михайла

...я: петь вичезли пани,
 ...аь моїх, чи дивним дивом,
 ...панські обняли лани,
 ...гь... то дружим колективом.

З... в дзвонило у вухах,
 ...а... го? — не відав.
 ...же, день в року, обідав
 ...лю в сірих кожухах,
 ...юнацькі запашні літа
 ...нській клауні на віялці віяв,
 ...нський ліс, про панську землю мріяв,
 ...ж сумно так: та-та-та-та!

КУЛЕМЕТНИЙ РОТІ

...золотом красила осінь брови,
 ...уди вбрала у намисто.
 ...анок ішов і слізно сум боров,
 ...услід мені кидала осінь листом.
 Захлинулася співом похоронним
 чи осінь — молода, чи терпелива мати:
 — Просися, сину, до команди охорони!
 — Просися, любий, до безпечної гармати!
 Та до гармати в мене не було охоти
 і я впросивсь уклінно до піхоти,
 сипнув писарчукам останні штири злоти,
 і опинивсь щасливо в кулеметній роті.
 Пузатий офіцер, як суковата липа
 (син економа був із панського двора),
 не раз на глузи брав: — „Ти син того Пилипа,
 що в комітеті був і землю одбирав?“
 Я потім на навчання мав не раз догану:
 Навіщо офіцеру цілив у чоло?
 (бо ятрив я його давно-болючу рану
 і жахом напував, як він колись село).
 А на війні, як проти німця груддю стали,
 утік наш офіцер до іншого полка.
 За мною пильно доглядать не перестали,
 бо часто я співав про долю мужика.
 Не раз в жахнім диму і в пеклі стрілянини
 мене сусід Кузьма заморено питав:
 „Чиє добро ми захищаєм, селянине?“
 Проти кого звів руку нашу капітал?“
 Схиляла ніч чоло, скліпала журно очі,
 і після бою гірко плакала дощем,
 А ми з Кузьмою сумували до півночі,
 ділили думи під розстреленим кущем.
 Світилось мрією обличчя бородате,
 як згадував ковальський свій в'рстат:
 „Не довго брате, нам залилося ридати,
 не довго буде панувать над нами гад...
 У нас, в Москві... робітники... вже зрозуміли...
 Коли б ще армія... вже справа на ходу“...
 З халяви враз зашмуглане зашамотіло,

Шелеснуло, як злодій... Я огонь роздув,
і в душу капали слова із прокламацій.
Кузьма мені сердечну проповідь почав...
Поблизу розвідка вклонялась земно мряці,
а далі — незлостиво кулемет гарчав.

1917 РІК

Од пострілів димних тремтіла земля.
Мій „максим“ у німця так ловко ціляв...
Вночі собі місця не міг я дібрати:
„За що трощимо один одного, брате?“
І зморшки на лобі, безсонні й злі,
розгладило враз в феєрлі.
Писав мені тато:
„Землі у нас, сину, багато-багато“
Захлинувся радістю „макс“,
завзято стряпатою биндою тряс, —
корнілівці падали градом
під Петроградом...
Опісля знов скоро свербіла рука,
листа одержав я від брата Ілька:
„У нас обідрали, братухо, лани,
верх знов узяти скрізь пани“...
Палке запитання від брата Ілька:
„Чи є там надія яка?
чи мовчки хилитись?
чи силою браги?
Пиши скоріш, брате!“
Та я вже не писав — писав мій кулемет,
цей лист в адресу іншу відсилав:
звивалися, як гад, Керенський і кадет,
а над усім — Червона Хвала.

ЖОВТЕНЬ

Над барикадами Москви
так прикро в груди цокотіло:
— Ах ви, ах ви, ах ви, ах ви,
землі, заводів захотіли?!
На бариках вдовж Кремля
ходив Кузьма-коваль із сином,
когось старанно поціляв:
— Чи переможемо, чи загинемо! —
Під барикадами текла
в пуху снігів червона стежка.
Плювала в жак і дзенькіт скла
палюча „максима“ мережка.
Мій кулемет-да-да-да-да! —
в погони лучив, в морди ситі,
а я телята спогадав
стерню і батьків бік пробитий:
Чому тоді, в дні чорних зрад,
не вмів, як зараз, поціляти?

була б давно в нас влада рад
і зверхність пролетаріату...

Хоч кров юшила із плеча,
та ми скінчили бій з панамі:
над нами — заклик Ілліча,
а перемога — перед нами!

ЛИСТ З ЛІКАРНІ

Світанок лапкою віконце витер
і довбанув кривавим долотцем, —
скадки мільярдами злотистих літер
мені бадьоро бризнули в лице...
І спомини рядками на папір упали:
„Засіли ми поза горбком в гаю,
як наші попід гаєм одступали,
утративши дивізію в бою;
нахабний ворог лавиною гордо
на плечі нашим сміло натиск'в,
а кулемет мій нетерплячу морду
у фланг'ім п'яв і щелепи стискав.
Коли на ранок почало світати,
ми в тил ворожий вдарили, як ломом:
мій „макс" завзято: — так-то, так-то!
а я згадав телята за селом...
Спинились вороги, побачили засаду,
перевернули фронт, ударили на нас,
а наші підійшли і білих дуплять ззаду,
а нам дали сигнал: — не видай „макс"!
Ах, то ж була невидана робота,
од жаху гай тремтів і звірем гув:
загинула вся кулеметна рота,
але рішила Врангеля судьбу.
Мене свої надибали півмертвим;
вже ранений, я ворогів все стриг,
аж поки лютий кулемет пожерти
останнього набоя встиг.
Матусю любя, я лежу в лікарні,
в думках лечу до рідного села —
розвіяти журботи ваші марні,
утерти піт стражденного чола.
І хоч прострілені навиліт груди,
і хоч хибить, лукава, ліва я нога,
але з червоним орденом прибуду
до рідного села, матусю дорога.
Та жаль не за ногою обнімає,
що в жертву взяв останній лютий бій, —
школа, що батька-страдника немає, —
ото б він тішився на орден мій!

М. Годованець

ТРИ СИНИ

Роман

Приїхало до матері та три сини, три сини воляки,
да не днакі.

П. Тичина. „Три сини“.

ПРОЛОГ

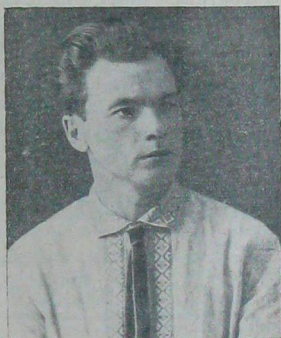
I

Розігнула спину й випросталась у високому житі молода й повногруда. Рукавом майнула по спітнілому чолі; серп у руці — блиснув на сонці гарячим блиском та й погас у колоссі. А долоню другу наставила над очі від сонця й стояла так нерухома — очима в далечині.

Мати.

А з даліни — аж од сивих могил, край Великого Шляху, ген на обрії — полинули хвилі полові з тихим шумом і бились об груди їй, і бризкали колоссям у лице, — серце обвивали полиневим сумом. То з могил, з Великого Шляху такий дух міцний полиневий. Бо сиві од віків поросли щебрецем та полинем буйно. І як вітер повіє зі сходу од могил полиневий дух тоді віється степом, а в серці в удовиному квилить сум.

Колись їй не було так. Хоч і тоді — ж летіли вітри з за могил. Це все сталося потім. — Прийшов із степу незнаний, несподіваний. Наче завісу зірвав перед жінкою. І в минулих віках, як із кручі в тихій воді, взріла себе й свою удовину недолю. Відтоді й сталося.

Андрій Головко

(на Жовтисовому конкурсі за повість „Буря“ одержав другу премію)

... Того літа вперше, як вийшла на ниву жати, в шумові степу відчула тихий сум і його одвічний скаргу. Та то вже й не хліба шуміли їй. То стугоніла далеко-далеко десь і глухо земля від диких орд татарських, і все чутніше — ближче. Як ниву дожинала, вперше спалахнули заграви ген за могилами. То вже набігли й палили, палюндрували села. І знає — на пожарищі і ревище й туга, і чує — в тривожній ночі киньчуть зойки чайками: то полонили й стоптаним степом погнали дітей ключі в далеку неволю. — „Ой, діти — ж, мої“. Аж наче забула, що це — ж лише химера, що то було в минулому, — стояла на стерні наче одвічна скривджена мати на розпущті в сивих віках.

... З осені булова теж. Пльки-но сяде за гребінь авечора, а вже з-за спини підійшла й сіла на лаві жура удовина. Ото їх тільки й є в хаті, та ще на полу під рядиною спить Остапко малий, та... під серцем.

— Ой сестро-журо, чуєш й під серцем. Як мені в світі, удові-небозі, з дітьми малими? Хилиться головою тів на стіні — жура удовина, схилилась і мовчить, бо німа. Та жінка й без слів її чує — каже та:

— Бідна еси, моя сестро. Ще з ковилених днів гірка твоя материна доля. Роагу-била дітей у віках — тільки тирса одшешестіла їм у головах та засивіли по степу могили полиневі — на спогад. То виростиш і цих, що й їм даси? Простелиш шляхи навхрест під усі чотири вітри та й скажеш: — Ідіть. І розбредуться по степу по заробітках за гірким хліба шматком, забудуть матір, — хіба й згадає котрий, як клястиме той час і годину, що на світ гіркий його спородила. А ти будеш самотня й стара, як трухлява верба край до-роги в осінню мряку під вітрами.

Ще нижче хилиться мати над мичкою.

... А влітку — оце вже, як виходила в степ на ниву, знала, чому то сум квилить у серці, чому вся горить у тривозі. І як роагіє натруджену спину — стане й молитись

степові. Журить за кривду, що заповнів дітям у минулому, благав не криздити хоч цих та ще ненароджених. А в мов ній аж забується. Забуде, що стоїть на стерні з серпом у руці, а так їй — неначе ще з ковилених днів стала їй стоїть — самітна скривджена мати на розпущті в синіх віках. І мов на її очах виросли й засявіли могилы в степу, і мов не знати, коли вже й цих дітей у безвість вирядила, вже й серце засушила, очі видивила, їх виглядаючи. А їх усе нема. Уже мо'ї не ждала - б, та — мати - ж, та й він отоді - ж хіба - ж не казав: „О, ще прилетять із буйними вітрами сини — сіроманці, принесуть на списах долю ясну матері“. Коли - ж прилетять? — Аж наставить над очі долоно од сонця, диньтись в далеч — ні, то вихорі гасаять курними шляхами, а синів нема...

Вронила руку з-над очей мати й опам'яталася: — „Ой, діти, діти“. Виглядати вас — очі видивляю. Аж головою похитала — журила себе, що так замарилася — простояла. А жати - ж їй та й ще жати, чи й до смерку вижне. Прийде додому й сьогодні вночі, не діджеться й на цей раз Остапок малий, вже спатиме в шпоришеві біля призьби. Бідне хлоп'я сходить літо, а матері й у вічі не бачить. Оглянулася ще на копи — всміхнулася тихо самими очима, а уста й чоло в журі. Враз шарпонулася, серп — у сніп і до кіп бігцем. — Плаче сповите. Взяла на руки, груди дала й ніжно голубила: — Мій Юрочку любий, мій ти безбатченку! І гнала в груди — хай ссе! — всю нігу серця й радість, яку тільки мала. А сама мліла в матерній скорботі, і знову, як кожного разу, коли годув, — замарилася й бачила химерний розвіяний сон.

... Було це минулого літа. Отут саме й тоді жала — од дороги. І йшов із степу на Вітрову Баку подорожник — зайшов до неї напиться. Знати — не тутешній, бо закурений увесь, у капелюсі й по-міському вдягнений. Юнак іще. І такий простий та сердечний. Поки напився та закурив, уже й розпитував в жінки: і чому сама жне, і чи своє, чи з снопів людське, і чого така сумна на очіх. І все дивився пильно, не зводячи з жінки очей. Нарешті, спитав іще, відки вона є. Сказала, що з Вітрової Баки, удова Катря. А й він теж у Вітрову Баку йде. — „Отже, — каже, — ще побачимось“. І пішов собі. А Катря цілий день по тому то забувала, то згадувала знов. І все думала: — Нащо він сказав ото „ще побачимось“?

А на другий день неділя була. Вбиралася до церкви у що було найкраще: з десятків сорочку прутиком вишивану, картату запуску нову й на голову хустку ще тернову дівочку. Та й сама, як дівка була красива, хоч і сумовита була, як завжди. І йшла, мов і не до церкви зовсім, а наче в тихій скорботі йшла в якусь незнаму велику радість. Так і було: до церкви їй не довелося. Як проходила поза школу, у вікно хтось гукнув її, а згодом на ганок вибігла Докія Петрівна, вчителька, й махала на неї рукою. Катря підійшла, що таке? — спитала. А Докія Петрівна їй — пробі, діло якесь є, хотіла це аж додому до неї йти. Ну, а це й гаразд, що побачила. Зайшли до хати. І сразу - ж із порога назустріч їй виступив Макар Іванович, учитель — Докій чоловік, і весело гукнув:

— А, ну, ну, Катре, жалуй сюди!

Узявши за руки, він пильно дивився їй у лице, то зблизья, то відхиляючись, навіть примружив очі і ще дивився, врешті — аж вигукнув:

— Ну, й бісе - ж ти, Саво! Та вона й справді, наче з картини виступила.

Отепер тільки тільки Катря і побачила в кутку на канапі, ввесь у тютюновому димі, як у тумані, сидів він — отой подорожник. У руках кобаз в нього, але не грав, дивився пильно, не відірвуючи очей, на жінку. Потім поринув встав, кинув кобазу на канапу — аж струни застогнали, а рукою рвачко гробонув буйні кучері й підійшов близько до Катрі.

Макар Іванович тимчасом розповідав їй, що це — Сава Дорошенко, шуряк його й товариш давній, художник, і що він хоче малювати з неї картину. Що вона на це скаже? А що - ж вона? — тільки плечима здвинула Катря.

Сава ближче підсунув до вікна мольберта з нап'ятим на ньому великим полотном, а Катрі сказав отак, стояти посеред хати. Примружив очі й пильно довго дивився на неї, звелів до вікна трохи повернутися — отак, трохи ближче стати. І ще довго й не одривавшись дивився на неї. Врешті, взяв углину й на полотні швидко мазнув першу рису. Тоді-ж Макар Іванович хитнув мовчки жіночі головою і вийшли обом, причинивши за собою двері. В Катрі дужче забилося в грудях, аж боязко їй, що й він у тиші почує, як б'ється. Може вже й почує, бо неждано по лаві став розповідати нашою їй, що отоді вчора, лише побачив її в степу: стояла на стерні з серпом у руці, з туюто в очах, а за нею — степ, сині могили на обрії. Отоді й надумав із неї малювати.

— На що?

— А хай згодом узнаєш.

Малював того дня все углиною. Як довго — не знала Катря, тільки тоді, як сказав — годі на сьогодні, почула велику йтому в ногах, мов і не знати з якої далескої дороги оце повернулася. Вийшла ж отоді вранці, пам'ятає — лише з хвилюванням у серці в терновій

хустці дівочькій на голові. А зараз стоїть і простоволоса, і серце в такій тривозі. Хотілось очима побачити себе — якою прийшла. Вона несміливо підійшла до Сави і спиталася, чи можна гачнути. Сава одкинувся од мольберта, і побачила Катря — на полотні самою углиною було намальовано: — іде самотня степом, позаду могили, уперед простягла руки, наче в моєнні, і на обличчі велика скорбота і... сльоза.

— Саво, чого ж я сліпа? — спитала схвильовано.

— А хай згодом узнаєш.

На другу неділю Катря вже сама прийшла в школу. Як і тоді, ставала посеред хати, а навпроти за мольбертом — Сава з палітрою, (малював уже фарбами). І мовчали обоє, кожен у собі. Сава позадню рвав кожну риску з її обличчя і клав барвистими мазками на полотні, а вона хіба перші хвилини була ще в собі. А потім на очі падали повіки і тоді здавалось їй, що йде вона тихою ходою сліпа, навмання без шляху широким буйним степом, не знати відки й не відомо куди.

Кичулась аж коли Сава сказав їй сідати спочинуту часинку. Сіла на канапі й поруч Сава сів. Був він задуманий і багато курив, а очима — все там на полотні в себе. Дивилася й Катря на полотні і хто зна, що собі думала. А тільки нагло спитала:

— Саво, так чого ж я в тебе сліпа?

Сава сказав:

— Це — не ти, Катре. Це... ну, картина буде така, азатиметься — „Україна“.

Що? Вона не знає, що то за Україна? То може хоч чула, що в піснях про неї співують? Катря хитнула головою: чула, колись, співав старець із бандурою на ярмарку. Сава похилився і мовив на це задумано:

— А так, про неї тепер хіба що старці й не забули.

Він кинув дигарку і зняв кобзу з стіни. Катря склепила очі. І тоді вперше їй — тихо-тихо зашепестіла тирса. А з сивої давнини вийшла молода Україна — стала, глянула на всі три вітри, і пішла тихою ходою крізь сиві віки просто в Катрину душу. І таку туго принесла з собою в її душу — аж не сила була вже жінці. Вона важко зігнулася і в мучі відкинулася головою до стіни.

Сава обірвав думу, і стихли струни. Але жінка не рухалася. Тоді спитав — може недумає? — Ні. І лише тепер відкрила очі й сказала задумана:

— Журно чогось мені, Саво. От ти співав — про козацькі походи, про неволю турецьку, про гайдамаччину... А я оце думала: скільки крові пролилось, мабуть, коли б не вставала була, по коліна б оце стояла в ній ота... твоя Україна. А все на розпутті. Мабуть, так уже й судилося їй, так уже й буде.

Сава тріпнув кучерями:

— О, ні! Ще прилетять разом із вітрами буйними сини-сіроманці, принесуть на списах долю ясну матері. Вір, Катре!

— Коли ж?

— Колись буде. От тільки й лико її — не нарослила ще снів ширих та снідоміх котрі не забули б її, не віддали за ласий шмат долі матерної. Та ще наросити, вихолов.

Катря в задумі тихо мовила:

— Таких, як ти, Саво.

Парубок звівся й повівся кобзу на стіні. А в хаті й сутінь уже — коли воно звечоріло? Працювати вже ніяк сьогодні. Став прибирати своє приладдя. А Катрі додому йти б, але вона не йшла. Сиділа, як і раніше, не зводячи очей з парубка, що стояв зараз у сутінках перед картиною із закинутими за голову руками. І так якось у грудях їй тривожило й палити, неначе то в неї не груди, а спалений степ і по ньому високі гасують.

Сава раптом оглянувся.

— Га? — і пильно дивився на неї, а Катря кинулась і думала: „як він почув? Та „дже ж вона й зуби зіпнула, мовчала. Ой, що ж вона наробила! Але ще не пізно — треба тільки схотітися і мерщій їти відси, і не глянуги на нього“. Але напружилася, а не зведеться з місця. Тоді в острасі від свого безсилля, склепила очі і в знемозі одкинулася головою до стіни.

Не бачила вже, лиш чула кроки й голос схвильований і тихий, і гаряче дихання в лице. — Не одкидайся. І як припав огнем до очей, у губи — не одкинулася. А тріпнувши віями, нестямно, із стогоном обхватила його голову.

А ввечері дома була Катря сама не своя — як шалена. І, приспавши Остапка, не лягла ще спати. А вийшла в зоряну ніч і блукала по подвір'ї, як неприкаяна. Постояла на воротах під яворами — не стоїть. На греблі під вербами гармоника й гуки, аж рве молодіцію. Ой, коли б оце діюкою! Але й то — вже була й горді перебігла, та біля яру у вербах загадала, що вдова-ж, скопилася за вербу та й задержалася.

У вербах і Юхим її нагнав — коваль з економії. Підійшов з-за верби та за руку — хоп! Незграбний, як ведмідь, а вона не сказала, як завжди суворо: „пусти“, а метнулася що-сила, вдарилася грудьми об нього, рванулась іще — „ой, ведмідь же який?“ і приснула сміхом, грудьми притулюючись до нього і важко зводячи дух.

— Пусті, Юхиме, геть к бісу! У тебе жін... — та й обірвалася: (у коваля жінка паралізована розбита лежить ось уже який рік. Какає, а їй жарті!).

Юхим вилутив руку й важко ліг на земаю, аж зігнувся, аж морений віл. І разом із зідханням прохляпнув галуш, наче брилу важку вивалив з грудей. Та як і не класти, як

камнем лягла йому в серці. Не вмирає... Хіба за горло схватити! О, тоді б, і дев'ятини не відбувши, заслав би старостів до Катрі. Та отже — прокаяття на її голову!

Він це не вперше при Катрі й жалує. Катря, як завжди, по павзі:

— Не клени бо так. Вона й так нещасна.

А раптом спустилася в нього в голову, і тихо й сердечно:

— А й тебе, Юхиме, хіба мені не жаль?! Юхиме, не ходи до мене. Не муч і себе. І мене не муч!

— Мучу?

— А ти думаєш легко мені з тобою? І я — хіба я жила. На одному році й заміж вийшла й овдовіла. І асять літа в самоті отакий! А ти як прийдеш... Не ходи. Юхиме!

Коваль важко зівсав на дікоть, як гора, і дивився пильно на неї. А враз рвонує за руку до себе й схватив ув обійми. Катря скрикнула й руками з усієї сили вперлася Юхимові в груди, але тремтять руки, а очі близько, страшні, до самих її очей, і пальці дихання лице. І вся аж має, з мукою: — „пусти!“ А нагло хлинула грудима і немично розкинула руки.

Похміляла було Катрі в степу на живих. Вийшла на ниву, як з хреста знати. І мабуть ще ніколи не було їй так, як сьогодні: і тяжко, і скривно. Віяв вітер з могила полиненим думом, наливає серце тугою. Думала про Саву й про його думи сумні. І було вперше їй сьогодні — змучений убогий і самотній, що ненавче вона ото і вчора під кобзу себе бачила, як брела в синій тирсі, і мов ще зігнувта з серпом у хлібі — не зранку, а ще відтоді, як уперше вродив хліб на прирваний тирсі. І так уже збоїла відтоді натружена спина, по чужих нивах із снопа заробляючи. От якби розігнути її, гакнути в степ, ажурним шляхом до немов військо, як плава плыве, ближче. Аж повз саму низу удолину гідуть — з бою, обвітрені й закурени, а в списах — сонце грає. І вискочив з хав на стерию один на воронім коні, до ядвои подїхав — Саво? Ні, то вдала в Саву. — „Сину мій!“ А він з коня сплигнув: „Мамо, утрїть сязозі, — ми повоювали!“

Юхима згадала — здвинулась і не тямала, що тоді їй сталося. Хотіла забути може хоч у роботі. І жала — не розгиналася.

А дома, зразу ж як прийшла, заснула двері й лягла спати. Чула вночі гулаві попід віконню, стукав у шибки — Юхим, не впустила.

Жив у не було. Тепер Катря була і в будень дома — брала собі й людям плоскінь. І саме через вигін за село на підмет було їй ходити. Чи побачить, чи ні, а й круга дасть уранці та пройде повз школу, і ввечорі теж. Увечорі навмисне їй верталась іще за сонця, щоб зайти хоч на часинку до нього. Він завжди бував дома і завжди ще на порозі аустрівав її — кучерявий, красунь і такий племенистий. А у хату в вікна захід падає, вся хатина від того, як у логні, і вони обое, як у полум'ї.

Верталась в сутінках попід тинню, мов кралася. А дома зразу ж засувала двері й не світила світла, хоч і не спала — до пізна, бувало, сидить на постелі в тривозі. І кожної ночі приходив він — Юхим. То в першу ніч, та в другу стукотів у шибку, гукав одсунути — не впустила була. А вже на третю ніч вирвав засув, і з того разу кожної ночі уважався в хату, як гора, і вже як не благає жінка — брав її просто силою з боєм, (аж Стапко прокидався під ридиною й скигав злякано серед ночі). Потім розбувався й зоставався в неї до самого світу.

І почула Катря одного разу під серцем. Мочила плоскінь в озері й повернулася додому вже смерком. Але й смерком хотіла бігти — нести йому радість. А чого ж Саві? А може ж і Юхим? — і як упала їй у душу думка оця, так і вгрузла молодиця в долівку — розвела руки, розпанхала очі. Не пішла нікуди того вечора. Заснула двері ще й дрюком із синій підперпа, та й лягла, не роздягаючись, не стелячись на полу ниць з одкритими очима.

А вранці, лиш сонце зійшло, пішла Катря в школу тихою ходою, мов несла в грудях на коромислі повні цебри радості — (Саві, так серце сказало). Не зустрів на порозі нікого. І в хату зайшла та привіталася — ніхто не озвався. Лише глянула на неї заплакана Докія і в розпачі хитала головою. Катря стривожилась, кинула очима по хаті — розгордіш: на ліжку та на канапі шматти розкидане, долі — книжки, пошматовані папери, а на них сидів Макар Іванович і перебирав їх. Зачув Катрю — голову звів і сказав тихо з сумом:

— Нема, немає, Катре, нашого Сави.

— Де ж? — і похолонула вся.

Макар Іванович розповів: заарештували сю ніч. Уночі налетіли, як круки, стражники, забрали й повезли без вісти. Катря стояла, як із каменю висічена. Лиш очі й живі — впустила з Макара Івановича на підлогу в розкидані книжки та пошматовані папери, скочила і наткнулась — під стінкою на підлозі лежить кинута кобза з сьорвалими струнами, а обіч, як глянула жінка, то вже й не могла одірвати очей: просто проти неї, як у великому люстрі, що в ньому себе видко на весь світ, — стояла вона ж на розпущтй серед буйного степу самотня у великій скорботі й сніпа.

... По весні в удови Катрі син народився. На Юрія саме в сонячний ранок. — „Буде щасливий, — казала баба — пупорізка, — удався як є увесь у матір“. Піднесла до Катрі — хай гляне. А Катря пожедно припала до нього голенького очима: доні образце, черняве й очі, як тернічки — як вишила в себе. І нагло збідла і немично одкинулась на подушку. Думала в муді:

— Ой, сину, мій сину, мій ти безбатченку! Та хоч би ж родининка яка на тобі Це ж я ніколи вже в світ не відаю, що тоби батько!..

...Випустило грудь мале — розвіявся материн сон. Схилилась, а низу од грудей двоє чорних оченят нетямущих, і раптом щось у них уперше — хлюп, і ротеня, як пелюстки розкрило, тоненькі губенятка, ясна рожевї, язичок — усміхнулося вперше. Не втерпіла й мати, усміхнулася до нього, і голубила й колихала на руках.

— Ой, люлі, люлі, синку! Бо матері ще жати та жати. Пусти, синку, маму. А вона покладе тебе під копи в холодочку та й почепить на граблях над тобою окравку червону з великими китицями. А ти, вітре, її гойдай — Юрка забавляй. Ще й повій із степу медами з гречок, полинем із сивих могил та й навій тихий-тихесенький сон на малу дитину. Ой, люлі, люлі, синку!

II

Удовина хата — край села.

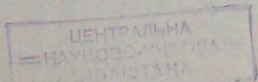
За цегельнями з степу дорога круто зривається вниз — гребля вниз у під високими вербами з млинами вліворуч на великому ставу. Обіч, по цей бік ставу од степу розляглась по схилі князева економія цілим містечком цеглових будівель. Далі — став підковою огинає віковий парк, що ген потягся по-за селом аж до лісу, і за деревами на взгір'ї біліє палац князівський, а нижче над самим урвищем похмура сірого каменю вежа. Управоруч від греблі з-під млинів вода з шумом падає в глибокий яр і в'ється далі шумливим потоком понад селом і губиться з очей аж ген, де в щілину яру видко шмат луків і за ними далеко-далеко на обрії сиву смугу лісу. Просто з греблі — вигін із сірими гусьми, з низенькою старою церквою, з будинками школи, „волосного правління“, крамниць — під червоною бляхою. А навколо вигона густо наліплено хат у балді, поп'ялись і по схилі аж під ліс, і понад яром од греблі.

Перша хата з ряду од греблі понад яром — ото й удовина. На подвір'ї в удови ростуть три явори буйні — два на воротях, один біля самого порогу, мо' вже й віки стоять. Та й сама хата похила під зеленою від моху стріхою, наполовину рублена з маленькими більмуватими віконечками — стара й дряхла. Таких уже мало де й є, хіба ще по старих степових хуторах та на картках із серії „види Малороссии“. От тільки не зеленіє за хатою вишневий садок, що його неодмінно намалював би маляр, та не цвітуть буйним цвітом рожі аж під саму стріху, що так щедро б наляпав їх окрою. — Ніколи удові вбогий кохатися в рожах. Он попід тинню сухий бур'ян треба б їзжати на паливо та в городі соняшничиння повиривати, і то — все ніколи. І обжала, й обмолотила людей, а впала осінь — із прядивом упорює. Кожної днини й зараз в удови зранку до ночі хата на кілочку, а в дворі самий Остапко на хазяйстві.

Малий, а все він собі щось там господарює. Біля призьби в нього й хата своя, і ціле хазяйство, та не якесь злидарське — в загоні не одна пара волів круторогих з гарбузових хвостів, плуги й рала. Запряже й виїде на вгород на картоплище, а там у нього й лани свої розлогі, й балки — е де в отаві й воли попасти. От тільки собі — і що воно за хлібороби тепер пішли, чи роки такі недорідні видались! — собі й на харчі ніяк не нахліборобить Остап. Як випряже на обід та пусте воли в балку, сам не йде до себе в хату, а одчине з призьби квартиру й витягне з хати чималий шматуряку хліба, що мати синові залишила на лутці. О! — тепер живе козак, під'їсть, засне на часинку, як і слід статочному господареві, а тоді й знов запрягатиме, бо ще орати та орати.

А мати прийде до дому аж увечорі. Ще на перелазі стріне Остапко матір: з дитиною ж, і в другій руці глечик із кисляком на вечерю синові — ніяк самій. Остапко візьме глечик у матері, радий і скучив. Скучила й мати — покладе руку на голову, дивиться любовно й питає:

— Що ти робив, сину, що такий замурзаний увесь?

— Та... все орав, — відмовить неуважно, бо саме заклопотано виловлює пальцями грудочку сиру в глечичку. Мати ухмільнеться й похитає головою:

— Хліборобе ти мій нещасний, — і рушить до хати, а слідом і Остап іде тихо й бережно з глечиком поперед себе.

Як нагодує дітей та вкладає спати, сама не лягає ще. До пізньої ночі або миче в снігах мички, або — оце вже стала прости вчорами. Сяде проти вікна на лаві од порогу, і загуркотить журливо прядка до півночі, а жінка тягне з переділки нитку тонку й безкраю, самотня в непередумних удовиних думках. Хіба що тінь на стіні. Та яка з тіни радниця: сидить за спиною, хитається тихо, а спитати поради, тільки журу розведе. Хай їй! Уже краще самій. І чого-чого не передумає удова отак сама собі в довгі осінні ночі.

Двоє дітей — треба виростити, до розуму довести. І одна ж однісінька в отаких злиднях. Ще зараз, поки молодша... та в такій роботі та нужді не чується, як і старість із неміччо прийдуть. Сини по наймах, по заробітках розійдуться. І знов сама — одна-однісінька, як трухлява верба край дороги. А ще ж... мов так і недавно в батьковій хаті, дівоцтво. Була одиниця — приймака прийняли. Потім невдовзі батьки померли на однім році, а згодом і чоловіка не стало. (За межу завівся з Гмирею тай... привезли вже з степу тіло саме). Лишилася сама з дитиною. А далі... Вже скільки разів зарікалася Катря не думати за Саву, не ятрити серця — а воно само думається. У молотьбу як почула була від Дкоїб, що пробі з в'язниці підкопалися та й утекли кілька в'язнів, а з ними й Сава, — вночі схвачувалася: то їй почуються кроки попід віконню, прислухається — а воно явори шумлять В-осени оце не так уже стало: — одумалась. Хоч і на волі — не прийде. Що вона Саві? Хіба їй тоді не знала, що щастя з ним коротке — на пальцях лічені дні? І ні тоді, ні тепер не нарікала на нього. Не винен він, що радість велика, яку їй дав, стала їй за велику муку. Винна сама вона в оту нестямну хмільну ніч отам у вербах. Коли не коли Юхим зайде. Катря сувора з ним і він з нею стриманий, мов того нічого й не було. І говорить мало, більш просидить біля колиски мовчазний. Коли не спить мало, бавиться, сином зве. І мовчить Катря, як... проклята собою. І виросте син, спитає матір про батька, а вона схилить голову й мовчатиме й тоді. І два шляхи простеляться йому, а одним, яким же саме піде? З жури на Остапа думку зведе. Таки й усміхнеться серцем: аж оцей матір до смерті догодує — хлібороб з діда-прадіда. Та й хлібороб нівроку, як колись був пращур-козак Вітер з бабусиною казки. — „Ой, сину, сину, хоч змалку поживи в розкошах: ори своїми волами в чотирі парі лани свої розлогі, бо виростеш — і степи й воли з плугами вже будуть чужі“.

Спинить прядку і, надіваючи нову переділку на гребінь, прислухається. Шумлять явори під вікном, на полу та в колісці тихо сплять діти. І що їм сниться? Може в таємних невидних снах проживають свій минулі віки: з пращурами Вітрами рвуть копитами коней Дике Поле... Чай-ками по синовому морю летять у дикий набіг... Орють широкий степ цілинний у чотирі парі... Риплять мажами Великим Шляхом чумацьким... У гайдамацьких повстаннях палять замчища...

Шумлять явори під вікном. І видко крізь шибку — осипається з них листя. А за воротами через вигін по той бік ставу крізь дерева парку огні горять у князівському палаці.

Шумлять явори — навівають спогади давні, шумлять, як і тоді в дитинстві коли ще жива була Катрина бабуса, сива й беззуба, із своєю єдиною казкою сумною — про козака Вітра, про безталанну дочку його Ярину та про три явори.

Осінньої ночі пряде кужіль під коминиом стара, а Катруся підсяде до неї. — «Розкажіть казки, бабусю, отієї». Баба вже й знає, якої, одна в неї казка — «Про три явори».

— Слухай, дитино.

Це було так давно, що й не вимовити. Отут, де село тепер, ні села, ні князевого палацу тоді не було. Понад ярим у балці тільки хат мо'яких із двадцять стояло — хутір. Жили в тому хуторі козаки заможні, а між них був найвищий, найповажніший козак на прізвисько — Вітер. Отут саме а краю од тремлі стояла і його хата. Од нього то й хутір так зватися став Вітровою Балкою. Жили заможньо вітробалчани: степ — очима не обміриш, за межі не судилися, та й меж тоді не було — запягай у плуг волів пар кілька, виїдаї в степ, заганий плуг по самий грядаль — ти ореш і лан твій. А на луках в озерах риба, а в лісі дичина. Жили та бога хвалили, що такий світ ясний сотворив людям на радість. Бувало й тривога залітала а степу на глухий хутір. Це — як на моголі край Великого Шляху займався маяк, сповіщав, що а Дикого Поля суне орда. Тоді літали по всіх шляхах, по найглухших дорогах гонці, а села, хутори біглися в тривозі. Хлібороби враз у козаків оберталися: сідали на коней, за плечі рушницї, шаблюку до боку, а в руку списи. — І аж за околицю в широкий степ у тузі великій випроважали батьки, жінки з дітьми козаків у далекий похід. Рік чи й два може тиша й сум на хуторі: жінки з дітьми та діди. І по весні та влітку не всі лани під ріллеї займають. Та кожної днини аж за тремлю, за млини на горб — виглядати а степу — нема та й нема! А потім колись така ти і закурити аж ген-ген шлях курною — радістю. Повернуться обвітрені, з повыми в'юками добра біля сідел, а хто з шрамом, а хто скалічений, а як до кого, то й зовсім немає — тільки звістку сумну привезуть: отам, отам у степу насинали високу моголу.

І було одного разу — повернулися отак із походу сумні й невеселі всі до одного. Ще в степу вийшли їх аустрії, а вони й без пісні й кінями не гарцюють. Питає старий Вітер: — «Що, діти, а вам?» А вони й кажуть: — «Було колись — минулося!» І розповідають, як і турки й ляхи воювали, як старшина ярдана, під Москвіщину з усім краєм піддався. Насунуло військо царського, скрізь по містах залогом стають, а козаків розпускають, щоб не було вже вільного козацтва.

Засмутилися хуторяни, а все живуть — хлібороблять, як і раніше було: ніхто їм нічого. Все стали звикати. Хіба рушниця іржава під сволоком кола нагадає — заніе душа за Диким Полем, за вітрами буйними. А в тім — може чи їй накраде? Хіба й тоді а жиру чи з радости на коней сідали, родину, землі неорані псикади? А тепер — під царем. А цар московський дужий, ні татари, ні ляхи не посміють воювати. Тепер таке діло козацьке: «ори, мели, їж». Нерозважний був тільки Вітер старий: чуло його серце. Хомили й ліхні чутки по степу, заходили й на хутір у балку: що в місті воевода — князь на села наплагає дуже, буває, що й неволить, а залого московська чинить уську кривду, глаумаять а бідного люду. Та було місто далеке, ні князя, ні москалів вітробалчани і вічї не бачили, не дуже ті чутки й непокоїли: може пра да, а може й не вся.

І от однієї осені вийхав князь із гістими на полювання в діс над Дніпро. Верта-лися а великою здобичкою через Вітрову Балку, саме ще й привал тут і зробили. Князеві й упала в око місцина: діс такий багатий на дичину, аж до ставу косяком спустився, на ставу млини шумлять, луки з озерами, а вийї з балки — степ широкий. Дивиться князь не надивиться і гості не нахваляться. Князь тоді й каже: — «Запрошую на ту осїнь на полювання от сюди ж, але тоді вже будемо полуднувати в палаці». За тим і поїхав. А по весні по дорозі а степу приваляли ваали людей на хурах із дітьми, із скарбом заидарським — кріпаки князеві а села Князівки, що під містом. Гозаташувалися в балці під дісом, як цигани табором, стали діс рубати, хати будувати. Та так і оселилися отут. І того діта закурилися на горбі цегели, а віковий діс над ставом прорідили і стали будувати на угірї палаци і оту вежу над урвищем.

А хуторяни дивляться, та тільки зглядаються. Старий Вітер і каже: — «Ой, чує мое серце лихо». Так і вийшло на його, і всі де псбачили, як осїнь надїїла. Вийхали в степ на оранку, аж князеві люди орють уже степи їхні ад іда — прадїда! — «Що ж бо ви робите?» — «А ми що, ми кріпаки. Князь ізвелї, то й оремо». Старий Вітер аж кинув шапку об аземлю й схватився руками за голову — так повні жменї й вирвав сивого чубу. І всі поникли головами й тяжко зажурилися. До князя були кинулися, але й не допустив до себе, переказав тільки, що де гуляїть землі — хай орють, але щоб питаєся: іде тяжче зажурилися хуторяни. Це ж вони вже заидарі. Уже орали й аземлю що — найгіршу. Усе князеве: і степи, куди оком не кинь, і луки розлогі, і дікі незмірні, несхожені діси. Старий Вітер аж занедавав із горя. Бачив, бачив на своїм віку, а такого ще ні. Це ж киним у домовину поклав, ось іде тільки душу виїме, а тоді й загортї землею старого Вітра — одівїя Вітер своє! І дов серцем чув старий, так воно й сталося.

Крім двох синів, та була ще в старого уаїви Вітра донька — одилиця. Ярною авали. Красна, як рожа квітка. На весь хутір, на всю округу такої й не зїскавати. І на порі вже дівочею. Був і молодий уже в неї, козак Галайда з того — ж таки хутора, в над яру Малеся весїлая гуляти, та б тільки занедавав, то й ждали, пски одужє, любячею козалися собі — заручені ж. Але знати не судилося їй щастя безтаванїї.

Було де саме в ніч на Купала. Ще за дїя понапалали дївчата барвистих вїнків, у паузу кожна поклада долиною од ялівск, любистку а рожами вїдела в косу. І коли

замеректія перші зорі, Вітрова Балка стала казкою. Цієї ночі в лісі розквітає папороть, і в кожному серці дівочому папороть цвіте. Цієї ночі в тихій воді з кручі можна взрвати долою свою жіночу. Як зачаровані обвили великий став вінком барнистим, і самі в вінках із піснями купальськими. Горять огні на березі круг ставу — у став по кручі стігають огні і не гаснуть, і на воді горять А дівчата — кожна зніме вінок із голови й на воду пустить, і очей не зводить — хоче ж долою свою варити жіночу. Вихав човном на став і князь полюбувати з сьвята. Тихо пливе понад берегом. На веслах гайдуки, смолоскипи горять на борту, а сам сидить на оксамитовій подушці — старий, як Кощей, а на дівчатах так очі й пасе — (був розпутний дуже). Пливе човен тихо. Завернув, понад млином поплив, став раптом. Із грелі саме пускала вінок Ярина Вітрівна, вгледіла князя — аж затрусилась і збідла, і вінок свій з очей спустила. Князь тільки пучкою кивнув, човен завернув і поплив до паладу.

Тієї ж ночі гайдуки підслідили Ярини, як у садку сиділа і зарученим. Накинулись — його звязали, а Ярини на руках понесли до князя в палад. А на ранок тесали вже труну старому Вітрові. Галайда ще з ночі кудись із хутора зник, два Вітрові сини поховали батька та й собі — як криз земаю провалилися. Зосталась хата пустою: Ярина — ж у князя. Але ніхто ні з хуторян, ні з челяди не бачив її і не знав, де вона саме. Тільки чули ночами, як прилітав пугач і сумно кричав у парку, з вежі озивалась — журно кидала кициги. З того й догадувалися, що в вежі Ярина. І пугач — то не пугач, то Галайда обертався в птаха й прилітав у князів двір. Тим-то князь так і боявся того крику, і сторожа заруцала всю ніч у дворі оружя. А може й не од пугача була та сторожа. Скрізь по всій країні піднімався поведомлений люд, кидали, панів тікали в ліс і в лісах по байраках збивалися в збройні ватаги. Не було ночі, щоб то там, то там не паладо панське замчище.

Ік тому часу жила вже й Ярина в своїй хаті — пусті. Вигнав князь, а зо за, що не довелося йому — (тоді не добачив, а вона ще й тоді від Галайди важкою ходила) — так зо за, звелів князь нарізати вуха її і битибатогами. А тоді й прогнав у хату — пустку, а дитину, ще ненароджену в челядники звелів записати. Жила Ярина самотою в хаті край грелі. Ждала дитини з тугою з дня на день.

Надішла осінь. З-за Дніпра, з-за лісу повіяли вітри буйні. Зашумів ліс, як синє море в бурю. Вночі затихав. У тривожній тиші чути тоді — перекиналися сичі, і все ближче, ближче на узлісся, а потім саист... Як перший постріл бахнув у князівські двори, було вже зазнізно. По всьому парку, в дворі — скрізь уже гасали повстанці — сіромаяці. Кинулись до паладу — „Огню!“ Але князь іще вагада виюнися й з охороною кинувся тікати до міста. Уже й бачив тільки здалека, із степу — ген — ген під лісом велику заграву.

Усю ніч палав князів палад, а в дворі гайдамаки бенкетували: вишучували з дьохів бочки з медами, з заморськими винами, — пий хрещений люд на князюво погніб! І летяться річкою князів мед та вина червоні — хай-би й коов їхня отак панська немачина! Тільки сам Галайда не п'є — ватажок, порядкує: — Пий, браття, та не напивайся! Так і за північ гуляли на пожарищі. І прилітав нагло з степу гонць — князь із великим військом і з гарматою сюди настував. Нахиурна брови грісно. Галайда й побратими з ним Вітрени, та нема сили. Наказав усім у ліс одступити, аж у Чорний Яр, а як що — то на дуби та й на той берег. А сам із двома побратимами до грелі, забігти — ж Ярини забрати з собою. Стаи на воротах два побратими на варті, а Галайда в хату. А в хаті лежить на полу Ярина і саме баба в неї бабує, уже й сповила — син, пробі. Та батько не вєпів і зрадити, дума одна в нього: — „Якже тепер бути? Хвора — ж Ярина, мале — не візьме — ж із собою!“ Як стои стоїть у думі і в одчаї. А нагло знадвору — свист. Забилась Ярина в тузі, руки протягає. А знадвору ще свист і пугачем крикнув. Вихопився з хати Галайда, а вже оточили їх. На воротах, як укупані в землю, стоять побратими вірні, пальці із пістолів, але вже обступили й од яру і з-за садка. Рятунку нема. Ой, як не скринке — ж Галайда тоді занятий: — „Гей, браття, живими в руки не давайте!“ — і ще слово якесь чарівницьке гукнув, так і сталося враз — усі три козаки побратими... стали яворами.

Змовкне баба стара — кінець казці. А Катруся прихилиться до грелі й витирає кужелем заплакані очі. Згодом: — „Бабусю, а далі?“ — Ой, сумна вона й далі, дитино.

... Тоді — ж, як налетів князь із військом. Кого з повстанців ізловили, тут і карали на горо. А з дворян, із хуторян багатьох у засланні зіслали, в далеку Московщину на гнілі болота, в тумани — там і кості поклав на каналських роботах. Ярина удовою зосталась з сином єдиним. Робила панщину. І не було вже ні радости, ні надії в серці. Сама тут та сахові. Що-днини й бувало: як вийде до сід сонця з хати, прихилиться до явора й загукить, і сабовами покла, одійде до другого — ще плаче, та вже біля третього виплаче сабови. І роси явори буйні та гімкі від удівляних саів. Тільки сама вдова сохала серцем — виплакала всю себе, навіть очі — осліпла.

Шумлять явори під вікном, шумить туга в удовиному серці. І бачить у вікно — оспіається з них лісця... І бачить — ген за ставом — горить! — аж кинулась, та ні — то місяць сходить з-за вежі.

... Шумлять явори.

III

Якось зустрівшись з Катрею та й похвалилась Докія Петрівна, що мають листа від Сави. За кордоном у Галичині зараз він, живе в м. Львові. Гадає там і на довше оселитися, бо сюди-ж вернутись йому не можна. Пише, що скніє дуже серцем за краєм рідним. Поклон Катрі шле.

А Катря це слухала й сама не знала — радіти їй чи смутитися: що й у безпеці, що й так-же далеко на чужій чужині. Це-ж ніколи вже більше не зустрінуться.

Питалася Докія Петрівна — пробі, мають відповідь слати, так от, що про неї та про Юрка йому написати? — Катря тільки руки заламила. В ту мить вона не знала й що віддала-б, щоб могли й од себе йому поклоң переслати: що має сина від нього, що вже й сміється, і зубинята різатись почали. А то-ж... тільки глянула змучено на Докію та й упустила очі.

Додому йшла, як сама чорна туга. Але дивно якось їй: неначе — отже, знає, що серце-роз'ятрена рана, а не чує, щоб боліло, — отерпло чи що. Лише в ногах така втома. (Отак, їй було ще колись але ніяк не згадає, коли саме). — Аж ламаються в колінах, немов не знати вже відкоди йде та й іде на круту, високу гору. — Обіч верба самотня край дороги на вигоні. І лише вгледіла, враз пригадалось Катрі: то-ж було, як помер чоловік, за труною по оцій самій дорозі, а біля верби отут були звернули на кладовище... Поховала й цього...

Як перелаз переступила, впало в очі — одхилені трохи ворота, Катря причинила їх, іще й каблучку накинула. А в хаті вже заридала гірко, до одвірка прихилившись. І над колискою плакала, і виїняла з колиски Юрка вся в сльозах — горнула до грудей, і журилася йому в голос. Лише, як груди взяло, хлипнула ще й нагло затихла. Сиділа, як з каменю висічена, одвічна скорботна мати з сином на руках.

Осінь жовтогаряча з червоним плывла, як віно із голови знятий та пушений за водою. А по березі Катря тихо у слід за ним ішла, не спускала очей з нього, а таки згубила: і не зчулася, як уплывла осінь жовтогаряча.

З яворів уже осипалось листя. Тоскно гуде вітер у голому гіллі та вночі шелестить попід віконню в пожовклому листі, мов ходить хтось. Але вже Катря не кидалась на постелі вночі. Зна бо — то вітер, нікому більше. І вже не тужила ночами — брала з колиски дитину і спала з нею під серцем, не так самотно було. А вдень у праці, в біганині за шматком хліба ніколи тужити. То й зосеніла печаль у серці Катриною, як верба, що згубила листя; і стояла гола й самотня в ньому, як та верба край дороги під вітрами в осінній сивій мряці.

Осінь така була мрячна. День і ніч, і на ранок вийде Катря на вгород до куреня за топлівом, гляне — як туманом заслало й вигін, і високі верби на греблі, і млини — крутяться колеса млинові в густому тумані, а здається химерно так: немов великий водяний павук плазує з ставу на греблю, махає лапами і ніяк не вибереться. На тім боці за ставом економії тепер і зовсім не видно, якісь лише плями, неясні обриси виступають у мряці. А лунок як. Шумить водоспад у яру, та й кризь шум його чути лунко голоси на тім боці. Хтось гейкає, замуків у тумані віл — видно, напувати вигнали. Лунок дзвякнуло — тешуть сокири. Хтось гукнув на когось: — го-о! Чогось тільки в кузні не гупає молот. Його-ж і найчутніше завжди, а сьогодні — чому це? — А що це їй? Катря аж похмурилась. Швиденько насмикала соломи й понесла в хату. На роботу сьогодні вона нікуди не йде. Звечора вчинила, а це затопила в печі й стала діжу місити. Діти — Юрко ще спав, а Остап і вмивсь вже, вже

й „богу“ мати йому проказала — сидів біля вікна з оладком. Він перший і побачив у вікно. Схопився, як опечений, підсмикнув штаненята й боязко подався лавою по-за столом і біля скрині сів на лаві тахенько, очима з острахом на двері. Оглянулась і Катря до порога, бо чула, як грюкнули сінешні двері. Згодом рипнули хатні — через поріг важко увалився в хату Юхим-коваль.

— Здрастуй! — глухо сказав од порога. Був од негоди мокрий увесь, скинув шапку й струсив з неї дощ. У другій руці вузлик у нього в новій крапній білій хустці з чорною каймою. Як ступив од порога, вузлика того поклав на столі, а сам сів на лаві чорний і важкий. Потім і одну руку, чорну й здоровенну, як молот ковальський, важко поклав на столі.

Катря од діжі дивилася на нього. Відколи заходив в-останнє — схуд, глибше запали очі й дуже заріс бородою, аж постарів немов. Сидів на лаві з похилою головою й похмурий дивився на свою руку, що на столі. Раптом звів голову й очі його впали на Остапа — пильно дивився довго на хлопця, потім, наче згадав оде — розв'язав вузлика й вийняв червону жамку, простяг хлопцеві. Остап з-під лоба глянув на гостинця, глянув ув очі ковалеві довго не наважувався, врешті, підійшов боязко й узяв жамку із страшною руки, аж здригнувся був, але рука не вхопила його, лежала, знов на столі нерухомо. І знов мовчав коваль, а Катря мовчки місила діжу й слухала тишу.

Зідхнув Юхим, як морений віл, і сказав глухо:

— Ходив оде до попа.

Катря враз перестала місити й, не підводячи голови, пильно ще вслухалася в тишу. Либонь щось і почула в ній недоказане, бо раптом розинулась і довгим поглядом прикипіла до ковалевого обличчя. Було непорушне, як і раніш. Тоді спитала тихо:

— Коли-ж бо вона, сердешна?

— Сю ніч.

Жінка щиро перехрестилася тричі на образи. Тоді-ж зідхнув на всі груди Юхим і одкинувся головою до стіни. Упав погляд на великий сволок, що увесь угнувся і навіть тріснув он в одному місці. Довго дивився. І нагло, неначе подумав уголос, сказав коваль, підводячися з лави:

— Треба буде сволок новий зятягти.

Катря ясно глянула на нього, аж крок ступила на зустріч, мовила:

— Думала вже, та де-ж було самій.

Юхим на це — нічого. Узяв вузлик із столу. Ще од порога глянув — зустрілися поглядами і не розійшлись, довго дивилися мовчки. Мовчки й шапку Юхим надів і навіть непопрощався, вийшов із хати.

Ходила на похорони й Катря. Мигичило всю дорогу. Несли труну — сам коваль та ще трое. А за труною йшло трохи людей — чавкади ногами в болоті обмоклі всі й мовчали більш. Ішла всю дорогу й Катря мовчазна. Дивилась на труну, а думала за себе. Шукала в серці смутку за для покійниці, хоч на ці останні гони, а в серці цвіла радість. Що в труні хтось, а не вона, що вона йде ось шляхом, і вітер їй у лице, і з кладовища вернеться до дітей... Згадувала, що це-ж на похороні. Опускала винувати очі під ноги на грязький шлях. Але-ж і шлях грязький ось тільки тут під ногами, мо' які гони. А далі-ж постелеться битий серед широкого степу. І сивітимуть знов у далині високі могили, віятиме вітер полиневим духом, хлопатиме степ колоссям в обличчя. А вона розвіє спину з серпом у руці, наставить руку над очі од сонця й гляне — ген-ген на шляху куряву вгледить. І хай то лише вихорі, нехай роки вигадатимуть очі марно, але-ж колись прилетять разом із

вітрами. На кладовищі, як опускали в яму домовину і співав піп із гугнявим дячком „вічну пам'ять“, молилася й Катря. Але й знов — і молитви в неї не ті: — славила сіре небо й мряку і сиву далечинь, що в ню ген стеляться невідомі дороги. Хай невідомі, але ж дороги, не яма...

Ще й додому принесла Катря з кладовища повні груди буйної радості. І ввесь день по тому була якась на диво ясна й радісна з дітьми. Лише ввечері затихла й неначе все чогось ждала.

І він того ж таки вечора й прийшов. Звалив із спини великого клунка додолу біля скрині, мовчки скинув свиту — на клунку й поклав, а сам сів перебитися: чоботи драні. Катря присипляла дітей. Як ішла од полу, свиту взяла Юхимову й повісила на стовп під сволюком. Спиталася:

— Юхиме, ти хоч ввечеря?

— А є що?

Катря мовчки дістала з полиці цілу хлібину й урочисто поклала на стіл, ніж. А тоді висунула з печи — насипала в миску борщу. Дві ложки подала на стіл. Юхим заліз на покутю, а поруч кінці столу Катря сіла. Узняв коваль хлібину, ножем написав на ній хреста і як загородив ножа, глянув тепло на жінку й сказав поважно:

— Хай же, Катре, не буде нам хліб гіркий у житті, а хай буде поживний.

Катря перехрестилася:

— Дай боже, — і взяла першу од нього скибку.

IV

Першої ж весни, як побрались, Юхим зрубав одного явора, що біля порога — зтяг новий сволок у хату. А взимку того ж року звалив і ті два. Саме лежала Катря хвора після дитини. А як звелася та глянула в вікно, тільки руками сплеснула й сіла немічна на лаві. Журилася потім чоловікові, як прийшов із кузні. Але Юхим лише хмурился. — Немає за чим жаліти. Росли не 'дну сотню літ, а хоч раз котрий уродив? А то ось кликне пильщиків, та й виймуть і дощок на двері, й брусів на лутки та на одвірки. Сини ростуть — треба хати просторої.

— Та таки ж три росло їх у мене, зелені та шумливі.

За чим журиться! аж усміхнеться в вуса Юхим:

— То три собі й маєш, жінко. А чи гадаєш — не нашумлять вони тобі голови? О, заки виростимо їх, нашумлять до одуру.

Мовчить жінка, тільки зідхне стиха. — А таки три їх і є в неї: Остап і Юрко, ще й у колисці мале — Артем коваленко. Як три паростки зелені з отих яворових пнів. Це як подумала вперше, аж розквітла тривога в серці маком червоним — молитвою.

— Ой, ростіть же, сини мої, та хоч не такі нещасні та безталанні! Хай не буду вас гіркими поливати! — Ростіть од ласки тихої, як кожна рослина од ясного сонця. І будьте вірні один одному та дружні на все життя, як оті три побратими-явори з бабусиної казки.

Минали літа — росли сини. Неначе граючись один перед одного навшпільки ставали. Що-весни, як шие мати штани найстаршому, то на цілу долоню довші пускає холоші. А Юрко Остасові старі надіває — тільки трохи йому й завеликі, а Юркові штани — Артемові і саме раз. — О вже й подався. Хочби ж був латку дав налатати. Побіг уже в кузню показувати батькові в нових штанах. Дивись, мовляв, у Юркових уже — виріс. Ой, летять же літа. Чи давно ще й через поріг не перелазив, а тепер он який. А на поріг пнеться вже друге мале — Оріся, материна доня. Така вже улюблена та втішна, немов ні один із синів і не був от кий, а може що клопоту ж таки з нею не як із синами було з першими. Є вже й батько, є й покинути на кого. Остап — той не дуже до дитини, а вже

Юрко — як дівчина з нею: і заколише й „котка“ заспіває. А чи давно сама йому ще співала, чіпляла окравку червону й кликала вітра по забавляти. Ой, летять літа, летять, як на крилах.

Не зчулися батько-мати, як з літами й думи про синів до них налетіли: до чого котрого повернути?

Перший — Остап. Але про нього якось наче й думок було найменше. Так уже воно само склалося: господарство було хоч і злиденне, десятинка наділу в степу, а мати сама б'ється, як рибина в неводі, батько все в кузні-ж. — Треба помочи матері. Остап найстарший був, то вже-ж некому і в поміч матері стати — йому. Буде хліборобити. Та ще-ж і хлоп'я видалось: таке вайлувате собі, але тільки вгледить воли в плузі, як ідуть орати на степ, аж затруситься весь: „кров дідівську згадає — оранку. Що вже тут батькові — матері думати багацько! Тільки зіднула мати:

— Хай уже буде так. Якось житимемо. До свого та ще з снопа в князя братимемо. — І поникла в задумі над синою долею. І батько думав за ню, похмурився. Потім звів голову й сказав певно.

— Ну, нічого. Не вік і князь князуватиме. А затим нехай підучається змаку й на чужій землі, щоб, як буде своя, то зумів їй ладу дати. Нічого, не журись стара.

Тієї-ж весни й віддали Остапа в економію в погоничі на всю сівбу. Що вже радости було хлопцеві, як вів батько в двір. І з своїм батоґом ішов — справжній погонич. А як дали в дворі воли та взявся за налігача, уперше за справжнього вишмаганого налігача од живих волів, — не чув уже, як гейкнув на них, як виїхав із двору. І на степу — волочин, чує-ж і як ступає по ґруді, налігач у руці, рипить ярмо й важко над самим вухом воли дихають, — а все наче аж не віриться хлопцеві, — може це сниться? Оглянеться на воли, на борону, гейкне ще й свисне. Ні, не сниться. Додому приходив пізно — обвітрений і весь у землюю. Зразу-ж лягав і спав, як убитий. А кидався серед ночі і вже до світу не спав. А тільки засіріє — за батіг і з хати. Тієї-ж весни довелося й матері вперше з сином удвох на степ виїздити. Узав був коваль на півдня волів економічних — (вивернуть із строкового або Катря одробить) — ниву свою впорати. Та самому ніяк було з кузні, то й вирядив матір із Остапом.

День був сонячний і погожий. Дзвеніла блакиті безліччю маленьких дзвіночків. Парувала земля, як широкий лиман обабіч дороги. В мареві тремтіла сина далечин і високі могили ген-ген край Великого Шляху, і сірі скелі — старі ожереда по князівському лимані, як високі могили.

Мати йшла спереду урочисто, з одкритим під вітер лицем. Оглянеться — позаду воли в плузі, а поруч Остап — пустив воли і сам іде та тільки погекує, стане-підожде, цьвохне батоґом і знову сам собі йде спереду — воли слухають. Хлюпнеться в матерних грудях радість, і ще вище зведе голову, і урочистіше ступає крок. А в серці така радісна тривога. Мов веде сина вперше до причастя. Перед нею степ, як золота чаша, повна щерть чорного святого вина. І над головою не жайворонки то в сонячних струнах, а тихий на хорах, молитовний спів. Хлине груди сама й до сина серцем: — „Пий, сину, пий очима, грудьми земаю оцю, як святе вино, це є піт і кров, що її батьки проливали в віках“. І думала далі сама вже собі: — „Скільки її пролилось, якби була не вставала, мабуть-би по коліна в ній стояла-б оце“... І враз тіпнулися брови й зійшлися суворо до купи. Похилилася мати низько головою і вже не чула, чи йде вона, чи то тільки в спогадах їй, наче йде, а справді —

... Бринь! — і затужила кобза струнами. Склепила очі і вже не струни то, а тихо-тихо тирса шесестіл. А з сивої далнини вийшла жінка, стала, галнула на всі три вітри і тихою ходою пішла крізь сиві віки просто в Катрину душу. І така туга їй — Катрі, од

тієї жінки скорботної в душі, — аж застогнала. Обірвав Сава думу. Повісив кобзу, а до неї сердечно:

— Що тобі, Катре. Мо' занедужала?

— Ні, сумно якось. Слухала оце думи твої, а сама думала, скільки крови пролилось, якби не вставала була, по коліна - б оце стояла в ній ота Україна, а все на розпутті...

Сава тріпотув кучерями:

— О, ще прилетять разом із вітрами сини-сіроманці, принесуть на списах долю ясну матері...

Зникло це. Перед очима парувала земля і в весняному мареві тремтіла далечинь та високі могили. І хоч по Великім Шляху не знімалися вихорі й не видко куряви, а матері радісно й надійно. І минуле, як дивний, розвіяний сон, уже не боліло. Була й постать у ньому, як привид, і голос забутий, та слова були віщі. Катря в це вірить. Адже - ж уже й збучатися стало: тоді ще й синів не було, самий Остапка, та й стало аж три сини. Тоді ще й виглядати не було відки, немає, що правда, ще й зараз, але незабаром буде. Бо ростуть сини, як соколи, ось-ось у пір'я вберуться й полетять у степи. Це знає мати, бо що-весни-ж бачить, як людські сини ключами журавлиними тягнуться по шляху на заробітки в степи: у Таврію, на Донщину... А повертаються в-осени обвітрені, загорілі, і мов на очах уже не такі, і слова не ті — сміливі й бунтарські. То виростуть і ті сини — полетять із людськими. А вернуться — Катря вірить, адже, все так збувається — принесуть долю й собі й старій матері. Отоді й станеться те, про що і Юхим марить ночами вголос із нею, коли діти сплять. — Забере біднота князеві землі, робітники — цукроварню й заводи всі, і залізницю, і міста. Тоді настане нове, невидане царство без царя й панства — царство трудящого люду.

Катря аж зійшла з дороги, і сама не помітила як, і йшла борозною понад панським ланом, неначе розміряючи його широкими кроками. Біля звороту спинилася й підождала Остапка. Але він і сам знає, що треба повертати отут. Собнув на воли певний — навіть і за налігача не взяв. Воли слухняно звернули „соб“.

— Ой, хліборобе мій, отакий милий. — Тепла ласка наляляла очі матеріні. Хотілося щось сказати синові радісне. Довго не знала що. Од-стала й пішла за плугом по дорозі мовчки. А раптом:

— Остапе, аж дивно мені — отак тебе воли слухають!

Остап і не оглянувся. Сказав поважно:

— Слухають, бо цілу-ж ось весну ними роблю.

І матері любо, що він отак поважно це сказав, як дорослий. Іде за плугом тихою ходою, і мариться їй, що йде біля волів її Остап уже вусатий, уже й жонатий може. І свої воли веде в плузі і на свій ланок — на колишню панську землю. А вона — стара йде за плугом — не орати, сам Остап оре, а просто глянути на ниву, й зараз додому вернеться. А дома — достатки, нова хата простора, за хатою яблуни цвітуть білим цвітом, біля призьби, проти сонця онуки малі. І не треба їй старій йти за воли три дні мазати — свої воли. А от хіба на город виїде з онуками. А в березі за ставом кузня мирська кує — син із сивим батьком. І Ори-ся — дівонька полотни в потоці білить — кує, як зузюла... Один Юрко з мисли їй випав; не випав — то місця Юркові не знає. Це ось тільки буде думати за нього. Як завжди — із сумом і тривогою.

Але не дав Остап. Спинив воли й гукнув весело:

— А оце й наша нива!

Нива таки їхня була — знає Остап, бо колись був із матір'ю влітку. І знає, що 10 саж. на гоні — півдесятини в оцьому клаті. А як нонами — 17 пар ступнів улітку було. Вона, їхня. Але не звернув чомусь на стерню. Покинув воли на зворотах, а сам увійшов у борозну й

глянув уздовж на довгі гони. Потім тихо пішов обніжком, як чорногуз, кумедно широко ступаючи. Мати гукнула від плуга:

— Що ти там, сину, міряєш?

Ні слова. Домірів до борозни, і вже як підійшов та взяв за налігача, сказав, на воли гейкнувши:

— Проміряв, чи хто не в'орався.

Мати пильно глянула і лише брови тіпнулися у неї в тривозі:— Отута-ж, на оцій самій ниві бились Гмиря та батько Остапів. Упав із проваленою головою й бився з хрипом у калюжі крові і гріб землю руками.

Дома за вечерею хвалилася мати, як їм було в степу, і за межу не змовчала—як Остап проміряв. Батько всміхнувся в бороду:

— Знати, зійшов на свою путь,—сказав це й помовчав у задумі. Потім глянув на тих двох синів із батьківською ласкою і знов тихий усміх у вусах:

— А де-ж, хлоп'ята, ваші дороги?

Артем смачно сьорбнув із ложки, шмаркнув носом і нічого не сказав, лише зацвів до батька сивими очима. А Юрко вже й не їв, ще раніш поклав ложку й сидів задуманий і не по-дитячому чомусь смугний.

— Хай ще ростуть,—мовила мати.

Та це була не її самої думка, це говорив і батько, бувало. Такий Юрко в них малий та худенький. Артем на два роки молодший, а ось-ось дожене. Артемові сьомий пішов. Діти ще, хай ростуть. А за тим і школу скінчить Юрко—(вже дві зими проходив)—підросте ще трохи, тоді й видно буде: чи в землі копатися, чи в кузню. А може...—не нахвалиться на хлопця Макар Іванович, пробі, тямкий хлопчина й до науки береться. І пише, пробі, гарно, як рисує. Що-ж—як-як, то й у писарі може виб'ється.

Коваль був чоловік розумний. Сам був неписьменний і дуже жалкував із того. Хоча-б читати вмів та арифметики трохи. А ще як цукроварня стала, та з робітниками зійшовся, стали газети попадатися, листівки та книжечки заборонені,—аж горював коваль. Сам сліпий-же, а дати, щоб хтось почитав—не можна. Добре, що хоч учитель був у їхній гуші. Ото в нього в школі довгими ночами тільки й розвиднялось Юхимові: Макар Іванович і почитає, й розжує. То-ж він підбив Юхима й хлопця до школи віддати.—„Неписьменний, як сліпий“—каже бувало:—„Що хліборобові, що робітникові грамота—як очі“. А коваль сидит похмурий і задуманий, тільки головою похитає:—„Правда твоя. Макаре Івановичу“. Та й віддав хлопця. І сам пильно стежив за Юрковим ученням. Бувало, вечорами, коли хлопець при каганці пріє над складами—„о, сиа-са, оса“,—батько аж зведе голову від роботи й гаяє гордовито на жінку за гребенем, аж підморгне їй—чула? А найбільшої радості зазнав уперше батько від сина, як той одного разу прочитав по складах йому прокламацію.—„Молодець, Юрку,“—сказав тоді,—учись, пильнуй, буде і світ тобі не як нам темний та тісний, а буде ясний та широкий“. Сам і посилав у школу, й дома роботою не завалював. Краще сам того півмітка змотає, хай за книжку сяде. Що правда, влітку ба дикі бити синів не давав—був Юрко за підпасича у громадського чабана діда Охрима. Спершу не з якою охотою пішов був Юрко до отари. Але невдовзі полюбив і отару, й степ, де пасли, і діда-чабана. То був боявся діда: сивий, глухий та німий він так страшно загаєвав був на хлопця, коли його привів батько, і руками дуже махав, і робив рухи неприродні, а все обличчя бидось неначе в болеві. Але потім звик Юрко та й дід більш помовчав. Стоїть цілими днями серед степу сивий і німий, увесь у білому.

на гірлигу спершися і з батурою через плече, ступить кілька кроків за відцями і знов стане й стоїть, як статуя. А хлопці — (крім Юрка, ще було два підпасичі) — самі собі: бавляться, плетуть брилі або що. Гарно було. Іноді тільки набридало Юркові й товариство, й отара, що за нею дивитися треба. Хотілося межею в житах піти й піти в зелений шум, далеко, не знати й куди, а не можна. Або ж хотілося лягти горілиць і дивитися в небо довго, поки не перекинеться світ, стане небо внизу під ним, як синя безодня. Страшно тоді робиться — ось-ось зірветься й шугне в оту глибину, і якось невимовно любо. Але рідко долежував до цього: і хлопці, та й дід чабан як гекне, так і кинеться хлопець, гляне — а вівці в шкоді.

Найлюбіше було Юркові після жнив. З толоки тоді згнали отару на стерні й степом ганяли аж до Великого Шляху. По шляху ще пастихи хуторянські пасли, більше товариство було. Але й не це Юркові, — край шляху могили, а одна найвища. Як злізти на неї та глянути навкруги — який же й світ широкий! І чотири шляхи в світ отой — на перехресті могила. По одному ген-ген сивіє ліс за Вітровою Балкою — (села в балці й не видко), за лісом, чув Юрко, широкий Дніпро, за Дніпром — той, невідомий берег, і там теж живуть люди, і теж — степ, і могили. Оглянутися на схід — дорога повилася вниз, у долину, в долині розкидані хуторі й далеко-далеко, як у тумані, мріє цукроварня біля станції. А Великий Шлях — невідомо: із степової далнини, виходить із-за обрію, в далині степовий за обрієм і губиться. — Широкий світ. Якби піти й піти... Але тільки зідхне хлопець: не можна піти — вівці-ж та й що-ж він буде їсти? Є в торбі — стане до вечора, а далі? Ні, хай уже, як виросте, може на те літо. Отоді... — хлопець іще дивиться позадню по шляху в далину, а потім лягає в полинь і склепає очі. І які дивні казки, чути від матері й вичитані з „Руського Чтенія“, оживають у дитячій уяві. А він, невтомний мандрівник, як на Коньку-Горбуньку, перелітає з казки в казку. І немає впину йому, і немає наче кінця й краю далекій дорозі. Але гекне чабан і зникне казка, а хлопець зведеться, як очумілий — (може від полиню вчадіє) і як не своїми ногами рушить до овець. Стане від гречки, стоїть, дивиться. Аж світ уже не тільки широкий, а ще й ясний і такий барвистий. Неначе веселка роздила всі свої фарби на степ. Ось гречка, вишнева, як кров. А тїнь од Юрка синя. І жовті стерні з зеленими й чорними смугами, і опалева далеч і захід, як у вогні. — Були-б фарби... Стоїть і дивиться, як зачарований, і все-б дивився. Але — вже снується бабине літо по степу: осінь.

Якогось вечора, як приходив додому Юрко, батько й похвалиться несподівано, що чув дзвінок у школі — годі вже пасти. Тоді з тихим жалем Юрко вішає байбару в повітці до тієї весни і в мислі з сумом прощається з степом.

Осінні ранки Юркові — через плече торбинку з книжками. А Артем уже вздрів — під лаву мерщій, матеріні шкрябуні зууває, свитину. Мати од печі:

— А ти куди збираєшся?

Мовчить, шапку на вуха натяга й мовчки до дверей.

— Ой, Артеме, як візьму прута!

Хлопець мовчки й ясно дивиться на матір великими сірими очима і береться за клямку. Мати за прута й до сина. Але очі синові ясно дивляться на неї, сірі й тверді, як крем'яні — (такі й у батька), — а губи стиха ворухнулись — усміхнувся хлопець до матері. А материне-ж серце: — „Ой, гасуряко-ж отакий, хоч-би ж груднину закрив!“ — обстебне сина й сама вирядить із хати. Може-б коли й не пустила, та як сам батько рознадив: по обіді йде на роботу та інколи Артемові жартома й скаже: —

„Ходім сину в кузню!“ — А хлопцеві що? — під лаву й узува шкрябуні материні. Сміється батько: — „Аж оце в мене мій син буде — коваль“. Та й візьме, бувало. Ну, а тепер удерж його в хаті. — А може воно й накраще: змалку отак навикне, то може й справді буде з батьком ковалювати. І цей-би вже був тоді на своїй дорозі. Остап — той уже — (аж ухмільнеться мати) — справжній хлібороб. В-осени це в строку в економії, біля худоби вправляється. І Оріся, як дівка — „не крути бо прядки, закрутиш мені, грайся в кукол собі“. Один Юрко знов наче випав із мисли. Але ні, не випав. То лишила його найупослі — як за прядку вже сяде. Бо про нього й думки найдумніші. Такий він у неї якийсь... бездоріжній. Худий та блідий, немов-би хворий, такому чи в хліборобах, чи в ковалях не життя буде, а мука. Та й не береться якось ні до господарства, і в кузні чи коли й був. Що правда — вчиться гарно. Не нахвалиться Докія Петрівна. Вона то Катрі й думки скаламутила. До неї ніколи Катря і в мислі не мала, а Докія перша була — пробі, гарно було-б Юрка й далі вчити. — За що? За оті півмітки, що людям напряде, чи за батьків гіркий заробіток? — хоч-би на хліб та на сіль вистачило! — Докія тоді й нагадала — може-б же... живе він гарно зараз, за картини йому дорого платять. А сім'я ж не яка в нього — жінка та дівчинка. Може-б помагав і Юрка вчити? — З того й пішла каламуть. За ці роки забула вже зовсім була Саву — був, як привид у давньому сні, вже потьманило було його обличчя в Катринії уяві. Вийшла заміж, знала, що й він одружився з гуцулкою, що й дівчина є — Лесею звати. Про це він сестрі писав у листах і завжди й за неї та за Юрка перепитував, але Катря, як і тоді першого разу — що вона могла йому переказати? Ходила завжди з тиждень по тому з раною в серці. Потім, гоїлась рана. І оце знов. — Ой, якби-ж вона знала! Не був-би Юрко такий бездоріжній. А то-ж... і невже за отой молодий шал отака кара на все життя і їй, й синові? Може від того й хлоп'я таке бліде та сумовите?

Одного разу Юрко прийшов із школи невидано радий. По весні це було, саме перед Великоднем мати комин білувала. — „Що тобі сину?“ — аж і сама зрадівши, питалася. Юрко й розповів, що на святаки Макар Іванович подарунки дав кращим учням із їхньої групи, йому ось що — він показав маленьку палітру фарб і пензельок. І заводив у хату до себе, на кобзі гарно-гарно грав. І в хаті гарно: плахти на стінах, а на грубі такі півники намальовано, що й очей не одірвати.

— Ото якого ти дива набачив! — сказала ще рада мати, але враз зів'яла й хутко одвернулася до комина, стала добілувати.

А хлопці — Юрко з Артемом біля столу собі розташувалися. Пробував Юрко фарби, спершу в зошиті, а потім розгорнув „Руськое Чтение“ й став малюнки розмальовувати — дуже гарно виходило. І Артем біля нього.

— Отак і грайтеся любенько, — сказала, як домазала комин. А сама вийшла з'юкода хату білувати. І наче-ж недовго й була — спереду та один причілок помазала, а як зайшла в хату, так на порозі й остовпіла.

— Ой, що-ж бо ти!..

На ослоні перед комином стояв Юрко з пензельком і комин увесь як є розмальований. Спaignув хлопець з ослону, згорбився і тихо відійшов, став біля скрині. А мати до комина, глянула — півники, як живі: з червоними гребенями, біжать, клюють, посередині два б'ються. І раптом, немов хтось — „ціп, ціп“ загував до них — у материних засльозених очах запурхали, закрутились оті півники і збилися до купи в одну велику

на весь комин нестерпну для очей барвисту пляму. — Затулилася руками й нагло затрусилася в німому риданні. Юрко зляканий і смутний дивився на матір. І як ступила крок до нього — не зрушився: „хай б'ють!“ Мати ще крок ступила і враз одірвала від очей і розкидала руки — ридає й сміється до Юрка близько-близько, схилилась лицем аж до голови й казала тільки:

— Якби ти знав... якби-ж ти, сину, знав!

Юрко заплакав. А мати шепотіла хвильно:

— Нічого, Юрочку... хай.

Потім на шворці перед комином мати понавішувала шмаття, немовби сушитись, а справді, щоб батько, як прийде, не побачив.

Може-б і не побачив був, та Артем виказав:

— Ось гляньте, тату, які гарні півники на комині Юрко намалював.

А мати через них плакала дуже.

Батько підійшов до печі й одкинув шмаття. Мати схвильована сказала:

— Мазала знадвору, а зайшла в хату — глянула...

Батько зняв ремінь і того вечора вперше дуже вибив Юрка. Не одплакала й мати. Ще й по тому жури:

— У школу ходиш, а отаке чиниш. Хай мати струже та знов маже.

Мало ще вона руки на вас натрудила.

Але-ж ні другого дня, ні далі не стругала мати комина. Навіть на Зелені Свята, як мазала, і тоді — всю хату бідувала і комина трохи, а де півники — не зайняла. І з якою радістю Докії Петрівні хвалилася, і Саві поклон низький од себе й од сина, а про півники, щоб неодмінно-ж написати — прохала. А дома весь час була в тривозі, все вішала на шворці шмаття од Юхима. Але він мабуть і так-би забув, не до того було. Прилітали з степу, як чайки радісні й тривожні вісті. З цукроварні якось прибув уночі слюсар Гудь, Юхимів товариш. Бігала й за вчителем Катря й до Цигулі. Був іще дехто з-над яру. Цілу ніч просиділа тоді. Розповідав Гудь, що на заводах бастують усюди, села повстають, палять панів і забирають землю. Революція йде. Казав, що й у Вітровій Балці треба їм приготуватися, звязатися з іншими селами і з ними — з цукроварнею. Залишив листівки й зброю Юхимові. І вночі й зник.

З тієї ночі й пішли вже тривожні дні і ще тривожніші для Катрі ночі. Бо тільки приходив із кузні та повечеряє, — за пояс револьвер, у пазуху листівки, і як не на всю ніч, то до півночі. Катря аж за ворота вирияє його тривожна та все благає.

— Бережись, Юхиме, діти-ж бо.

І піде, а вона своїй на воротах — ще гупають кроки, тихше й не стане чути. І сразу-ж іще більша тривога й туга огорне жінку. І здається їй, неначе знов, як і колись, вона така самотня і мов стоїть не на воротах у себе, а серед широкого степу в імлі самотня — тільки з дитиною на руках та з трьома синами біля серця на роздоріжжі трьох невідомих синовніх доріг^{*)}.

А. Головка

*) Роман „Три сини“ друкуватиметься в журналі „Плуг“ протягом 1928 р. Ред.

ФАЗУЛ

Ескіз до поеми

...Коли сотня по місту проходить,
і гойдається з піснею в такт,—
мені спомини в груди, як повідь,
як червонська пісня ота.

Хто про весну співає і марить,
про античну, одвічну красу,
а мені часто сниться товариш,
косоокий башкирець Фазул.

...Ех, і дні-ж ви червонські, хороші!
Недорубана вчора лоза!
Сонце шаблею блискає в очі
і здається іржить Партизан...

Я моторний, чорнявий кіннотчик,
ми сьогодні рубаєм лозу.
Під Фазулом аж казиться Кобчик,
і сміється до мене Фазул.

Коні тиснуть боками нам ноги...
І не можу ніяк я забути,
як Фазула з далекої Волги
до касарні привезли над Буг.

Ми, волинці, до вікон... „Татари!..
Глянь який в личаках багатир!..
(...мерехтіли далекі пожари...
і козацтво... і Січ... і ясир...

...Похилявся від мук Морозенко,
де кривава могила Савур...)
А по приступкам гамірно й легко
до касарні вбігав новий гурт.

...І пробігли два роки, як коні,
і ніколи не вернуть назад,
та здається мені, що й сьогодні
я стрункий і смуглявий козак.

Що над табором смугами вечір,
ми з Фазулом п'єм чай з казанка,
і болять од рушниць нам плечі,
і зіхляла від списа рука.

Та розмова і жвава й весела
(сміючись, чай Фазулові люю),—
завітають башкирські села
в Василівку волинську мою.

І я бачу степи над Уралом,
хоч ніколи я там і не був,
і Фазула у полі за ралом,
і кобильчину в ралі рябу.

За Фазулом з сівачкою батько,
як і мій, він жилавий, мов дуб;
тільки мого зовуть Яковом,
а його — Насібупла — Якуб.

Як і мій він служив у саддатах,
і про це часто любить згадать,
чарку випивши з горя заплакать,
або пісню тужливу співать.

Мій Фазул батька згадує часто:
— „Старікам одному... алама...¹⁾
Ей, Микола, ти знаєш, у нас так —
нет работік — нема ашамак...²⁾

... Розмовляємо з ним до сигналу
(за розмовою чистим клинки) —
й про мою яснооку Ганну,
й про смугляву Фразупову „киз“³⁾,

і як справи розплутать громадські
у глухому волинським кутку,
і які були-б коні хазайські
із лохматок отих в гармполку,

підрахуємо точно податок,
що платить доведеться батькам...
... Та розмову сигналом утято,
до спочинку сигнал заклика...

... І зі мною вже був не татарин,
а звичайний собі селянин.
— Полюбив я червонській лави
не за шпори і сині штани.

м. Вінниця

М. Нарупевич

¹⁾ Зле, погано.²⁾ Істи.³⁾ Дівчина.

СЕМЕРО ТОВАРИШІВ¹⁾

„Коли я був хлопчиком, то любив вчоразі, раніш, як засну уявляти — наче їду лісом верхи поруч свого найліпшого доуга“.

Жюль Ромен — „Приятели“. („Les copains“)

— Катерино!

— А що таке?

— Причиніть двері! Ви нам потрібні. Ми хочемо знати вашу гадку, як швидше продовжати в дні ось цієї пляшки круглу дірку? Я доводжу, що треба одним махом вдарити по ось цьому шурупі молотком, а ось цей громадянин з осялячими вухами переконує, що необхідно добути різець-алмаз.

— Громадянин каже діло!

— Який громадянин?

— Та ж з осялячими...

— Е, е!!! Не ображайте! Що це таке?

— А я хіба що? Тихін так вас назвав, а мені ваші вуха...

— Доволі! Мова не про мої вуха, а про те, як зробити дірку в пляшці...

— Та вже-ж алмазом!

— Ага!?

— А що??

— То-то бо воно й є!

— Стоп! Ми звернулися до шановної товаришки-прибиральниці, як до судді... Але що може розуміти Катерина в нашій будіванні електричної машини? Тут потрібно мати наукову підготовку... Інженіри не належать до профспілки Нархарч! Ідіть собі, Катерино, й продовжуйте мити підлогу: я чув, як сусіда зачепивсь за відро й послизнувся у каляжі...

— Ой, мені лишечко!

Двері одчинились і зачинились. На момент кімнату наповнив гамірний вихор: гудіння й чад примусів, голоса, гурчання водопроводу.

Тихін поважно повів очима по товаришах. Раптом він ляснув долонями по кульхах і промовив урочисто:

— Любі мої! Яку ви з себе зараз чудову картину уявляєте! Ну, це що за картину? Та-ж у вас вигляд кутка звіринцю! О-о-о, і як я раніше не примітив?!

Голови навколо столу зарухались. Кожен намагавсь одбитися від образу гострим словом. Ніхто нічого не пригадував. Все товариство допіру повернуло з міського парку, де провело цілий день... Крім одного Тихона, що присидів дома над винаходом своєї електричної машини. Весняне повітря, гандбол, веселі рухавки й голосні пісні добре потвмлювали всіх. Процокало довгих три хвилини. Нарешті озвалася Таня:

— Твій дотеп рівний твоїй електриці з розбитої пляшки!

— Ха-ха-ха!!!

Марко в свою чергу спробував припинити Тихона:

— В тебе очі червоні, як у кроля!

¹⁾ Два роки тому (1925 р.) я надивичайно захопився цим прекрасним твором Ж. Ромена, що виялася була переробити його для підлітків. „Семеро товаришів“ в наслідок тої моєї вправи, але мої власні герої забрали пізніше всю мою увагу... моя дальша праця видалася в повість „Весела кампанія“, яка вже нічим не споріднена з сюжетом і фабулою Жюль Ромена. „Весела кампанія“ друкується ДВУ і незабаром має вийти на строгий суд нашого суспільства.

Всі намагались сміятись. Хоч би сміхо модплатити за кепкування... Гойдалась на блоку електрична лампа під зеленим кружалом абажуру над самісіньким столом. Тихін підморгнув і наставивши до рота долоні, закричав у них, як у рупора:

— Кажу, що бачу! Ви маєте правдивий вигляд пташиного кутка звіринцю під час дощу!

Більше не знайшов чого сказати наш Тихін і знову взявся руками в боки.

Двері одчинились. На порозі стала Катерина і крикливим дискантом почала докоряти:

— Та що-ж це таке? Та-ж по всіх кутках порозбивані пляшки... Та це-ж я й покалічити свої руки можу!

— Закрутіть свого голосномовця, Катерино! Мої пляшки... он у кутку лежать. Бачите, ціла гора Арарат! А тепер причиніть двері.

— Та лиха-ж моя година!!! Скрізь бите скло та ще-ж і ввечері! Наче за ці два дні всі завзялись бити пляшки!

— Катерино, там хтось знову попав у ваше відро. Я вам пораджу позабивати битими пляшками дірки, щоб не бігали у нас пацюки цілими табунами. А тепер причиніть двері!

— Та вже знаю! У нас у Санжарах...

Ніхто не слухав червонощого прибиральницю, яка не знайшовши слухачів незабаром зникла за дверима.

Тихін наблизивсь до товаришів з пляшкою жовтого скла, подібного до тих, в яких продається пиво, й сказав переконуюче:

— Треба налити води й закоркувати... Тоді я молотком за один мах зроблю дірку. Цей шуруп саме на середину днища, ось глядіть!

Одповів неймовірно Марко:

— І таке...

— Принеси води!

З великого глечика наливати в пляшку, — однаково, що з пожежної кишки пити воду...

— Ілько, тримай рівно пляшку!

— Ой, та чого-ж ллеш воду на черевики?

— Тихоне, ми не качки!

— Свіжа вода корисна для здоров'я!

— Але не для здоров'я черевиків, штанів і спідниць... ой!!!

Пляшка повна води. Кілька пар черевиків також. Тихон морщить чоло.

Тепер найголовніше! Борисе, в тебе найкріпші м'язи на руках, — візьми пляшку... Сідай! Обіпрись добре. Руки вільно. Пра-аз!!!

Скалки й вода фонтаном. Хлопці й дівчата геть... У Бориса з долоні кров. Знову збіглись. Тихон знайшов у матері на полиці йод і Таня залила поразку... Коли всі обтрусились промовив серйозно Тихон:

— Треба цілої пляшки, я промахнувся трішки й ударив не в самий центр!

І Тихін витягнув з Ількової торби товсту пляшку з герметичною пробкою.

— Оце саме така, якої треба!

— Дарма! Пляшки я не дам!

— Ов-ва, власник який!

— Ні, не власник, а з цією пляшкою дядькові й дядині було стільки мороки... Бачиш сам, яка пробка?! Дядько зробив.

— Ну, то й другу зробиць!

— Еге, ти ще не знаєш, як то не в батьків, а лиш в родичів жити.

— Я бивсь над моделлю машини цілісінкый тиждень. У мене все пристосовано. Ось подушечка замшева (шофер подарував свою драпу рукавицю). Подушечку я натер циновою амальгамою. Оце з воску вальок у циновім папері й рядком гостриям вгору дванадцять голок. І станок з ручкою. Тільки-б перепустити крізь пляшку ось цю палку! Тоді з одного боку об шкло терлася би подушечка, а з другого — голки. Крути хто хоч за ручку й дивись на справжні блискавки!

Юкім підвівсь з ослону. Підійшов до Тихона, засунувши руки глибоко в кешені й дививсь на товариша з виглядом слона, що зустрів горобця.

— Так тобі треба шкло, а не пляшку. Давно-б так! А то підрядивсь усі пляшки в будинкові перебити. Лампове шкло... Де я бачив газову лампу?

— Е, так це-ж у нашій квартирі... В уборній!

— Ходім, Борисе!

— Ну, а як накриють?

— Тю!!!

Тихон не давався:

— Лампове — дуже тонке й поверхня його нерівна: з одного боку занадто вузька, а там — широка.

— П'ять ліній шкло — саме для твого станка!

Таня взяла на себе командування без аніякого загаду:

— Борисе, ось на, візьми мою носовку, щоб пальці не обшмалив! Юхиме, хай він вилізе тобі на спину, бо лампа там високо привішена!

Двоє хлопців слухняно гуркнули дверима. Тихін куйовдився біля свого станка: він робив вигляд, що такі дрібниці його не турбують. Маркова голова лежала на столі і... голосно сопла у-ві-сні. Леся стусонула свого сусіду вбік кулаком і прокинувшись Марко залупав очима й щоб повернути свій сон в жарті закричав півнем:

— Ку-ку-рі-ку-у! Ще й досі немає блискавиць? Тихін нас дурить!!! Ку-ку-рі-ку-у! Ой, Леся, май чемність до...

Тихін куйовдивсь біля свого станка. Гайдалася електрична лампа, освітлюючи по черзі п'ятеро постатів, стіл, два залізних ліжка, одну шафу, і портрети проводирів компартії.

Підстрибуючи лошам убіг Борис. У витягнутій руці він тримав шкло, наче ніс живу гадюку. Його права щока піднесла носа до лівого ока.

— Ой, пече... Ой, не вдержу!

— Став швидче!

— На стіл!

— А ну, всі студіть!

Борис тримав над столом шкло вагаючись. Тихін обхопив пальцями руку Борисову вище ліктя і... шкло впало дрібними скалками.

Всі розгублено дивились на купку задимлених скалків. Мовчання покрито сім голів кришкою скрині.

Борис затрипотів пальцями, як гава перебитим крилом. На пальцях біліли пухири.

Хтось закричав перший. Здійнявся галас:

— Геть Тихона з кімнати!

Марко кричав пронизливим свистом маневрового паровика у вагонних майстернях.

— Ге-еть Тихона з кімнати-ти!..

Леся співала сопрано:

— Геть, геть з кімнати Ти-хо-на!

Увесь колектив наче ранком ковдру, скинув із себе сонливість. Всі накиннулись на Тихона, що відбивавсь із усієї сили:

— Не-ор-га-ні-зо-ва-ні-те-ля-та!

Йому ніщо не допомогло. Наче шкідливу кішку викинув Тихона за двері колектив.

— От, кого не шкода!

— Хай там поблукає...

— Морочить нам голови!

— Погляньте, які пухиряки й задарма.

Таня хитала головою. Її голова нагадувала порцелянового круглого чайника з довгим, вигнутим носиком, тоді як тулуб був подібний на етажерку для книжок. Борис грозив лівим кулаком:

— Коли Тихін почне знов морочити нам голови своїми винаходами,—я його поб'ю!

— Він грамофон, що весь час грає одну й ту саму пісню.

Лєся одкинула кучері з чола лупастої ляльки,—чола, що було її власним.

— Та й обрид же він усім...

Ілько повернув до товариства велику гандбольну опуку, одну половину якої вкрито було рижою щітиною, а другу—займало його обличчя, густо засіяне ластовинням. Латки під пахвами на його сорочці свідчили про користь захопленням шведськими гімнастичними вправами за системою Міллера. Це ж саме підтверджували й латки на штанах...

— А головне, Тихін завжди втягне нас у якусь пригоду. Давно увесь житлокооп ми собою зацікавили? Тепер знов... хоч і додому не показуйсь!

Юхимові розчепирені вуха ззаду надавали йому подібність до кажана, тоді як вираз великих блакитних очей й рожеве одгодоване личко скидалось на портрета німецького паненяти.

— Я пропоную вжити рішучих заходів, аби Тихін більш нас не баламутив!

Марко мовчав. Його зовнішність не мала нічого надзвичайного.

Півгодини не було Тихона в кімнаті. Колектив викинув його геть. Тільки всі думали й говорили лише про Тихона. Кімната жила в згуках Тихонового імені. Бо кожному не було про що говорити, як про баламуту улюбленця — Тихона.

— На дворі дощ...

— А холод який!

— Зачину квартиру, Таня!

— Я знаю,—він пішов у льох до кочегара Йосипа!

— І таке? Вже тиждень, як перестали топити і Йосип поїхав додому в Чугуїв.

— Може він сидить у клубі?

В цей момент двері відкрились широко. І в кімнату увійшов Тихін. Але в яким вигляді?! Він напевне купавсь у помийниці. Кожний його крок робив на підлозі калюжу. Його темний френч у плямах. Обличчя перемазане сажею. Над лівою бровою сиза гуля. Довгі пацьорки павутиння спускались з його волосся до плечей.

Тихін оглянув байдужим поглядом усіх.

Товариство на момент обезголосило від здивування.

Через хвилину кожний відчув в собі велику любов до Тихона. Його полюбили. Кожному захотілось поцілувати незадачника.

— Тихоне, розбишако!

— І де це тебе так?

— Іди, сідай, ось коло мене!

І Тихона садовлять у самому центрі. Його ляскають по плечах, по спині. Тихонова постать гріється й сушиться під колективним поглядом

своїх товаришів. Всі чекають од нього слова... Всі нетерпляться почути пояснення.

Тихін простягає руку й перемазаними сажено й порохом пальцями стукає по столу недалеко від купи шкляного сміття.

Задовга павза. Але всі з досвіду знають, що розпитувати даремно. Тихін повертає вухо до вікна і одкриває свої червоні губи. Всі замирають в напруженні.

— Дош, а мама пішла без гумового пальта і калош.

— Та ж тільки десять годин, Тихоне!

— Правда, до шостої ранку дош може й перестане.

І знову тиша. Довга тиша в дві хвилини. Тихін у самому центрі колективних поглядів.

Нарешті він почав. Майже пошепки. І в тиші його голос згучав автомобільним гудком.

— Чого ви смієтеся?

Його засипали запевненнями.

— Що з тобою?

— Який сміх без тебе!

— Тихоне, стара ящірко! Не мучай нас — де ти був?

— Крокодиле!

— Ми вже хотіли тебе розшукувати.

Тихін похитав докірливо головою й перебив:

— Так... я знову з вами! Що ж тут смішного? Ви ж не думали, що я навки згину з ваших очей? І я переконаний, що ви не забули ще моєї думки про вас: пташиний куток звіринцю — ви! І зараз ваші голови нагадують кур'ячі...

— Ти вибери кращі слова.

Тихін підвівся і одійшов на середину кімнати:

— Мені немає часу. Зі мною трапилася подія, котрої я не передбачав. Як ви можете переконатися з мого вигляду, — я був на горіщі.

Товариші повитягували до нього голови. Закивали. Усміхались. Всі намагалися стати приємними. Тихін поважно:

— Я був на горіщі. А там, на горіщі, я бачив... Ви не уявляєте собі, що я там бачив? Як гадаєте?..

Село! Українське село!

— Хіба горіще освітлене?

Тихін витягнув з кишені сірникову коробку.

— В мене було одинадцять сірників.

І вдавив кулаком по столі. Задзвеніли скалки:

— Я бачив українське село... Село — Санжари! Селянські хати з солом'яною покрівлею. Маленьких дітей, що їдять разом із свинями. Школярів, що читають церковні книжки.

Всі тісно обступили Тихона. Чулось дихання кожного.

— Товариство, я бачив село Санжари! І кожний сірник, котрого я запалював, освітлював мені нове лихо санжарівських дітей. Я випалив усі свої сірники... І тоді я згадав вас, безглуздох лелек... вас, зграю бакланів! І сказав собі: тії сичі викинули з-поміж себе сокола! І так мені стало шкода, що не було вас зі мною, бо... тут голос Тихона знизивсь до брєння крилець мухи, — може б ви... може вам...

Ніхто не почув останньої думки товариша. Всі були вражені. Тихін одступив на кілька кроків, розставив широко ноги й підійняв одну руку, а другу сховав у кишеню... Урочиста його поза гармонувала до урочистої декламації:

— Я сунувся вниз, аби ви піднялися вгору! Я замовкаю, щоб говорили ви!

Електрична лампа під зеленим кружалом абажуру хилиталася над головами. За вікнами дріботів дощ. Товариство завмерло перед артистичною виходкою Тихона.

Таня взяла на себе командування без ані-якого загаду!

— Ходіте всі! Марко, засвіти каганчик! В кого є сірники? Мало... Тихоне, куди твоя мама ховає сірники? В шухляді під машиною? Ага, ось ціла коробка!

Всі вийшли з кімнати. За дверима блищав коридор вогкістю вимитої підлоги. На чорнім сході стояли сірі сутінки і доносивсь гомін усіх поверхів величезного сьомиповерхового будинку. Хід на горіще йшов по вузьких залізних сходах від сьомого поверху. Всі семеро йшли один за другим. Бляшаний каганчик освітлював потилицю Тихона і обличчя Тані. Недовгим світлом спалахували сірники...

За Тихоном ішла Таня. Так наче несли етажерку для книжок з великим перекинутим чайником на верхній полиці.

За Танею ступав Юхим... Його вуха одкидали на стіні силует кажана.

За Юхимом Ілько, що мав на плечах чудову гандбольну опуку викинченої форми.

Слідом за Ільком рухалася велика лялька з кучерявою головою і гарненькою поstattю.

За Лесею йшов Борис. Він ніс долоню й пальці в пухирях своєї правої руки.

Похід закінчував Марко, що палив одного сірника за другим. В такий порядок всі ввійшли на горіще, де смерділо котями й порохом.

Танін каганець чудово освітлював її ніс. Хто мав змогу, — енергійно палив сірники. Ноги пірнули в глибоку тирсу, наче ложки в тарілки з манною кашою. Навкруги скребуча п'ятьма.

Сказав Тихон:

— Держіться один за другого... Тут унизу балки... І всякі речі.

Всі вчепились дружка за дружку в той момент, як Марко освітив біле погруддя царя Олександра Другого, що лежало на поломанім дитячій возику.

Тихон керував маршрутом, як правдивий, проводар сліпих.

— Не палить сірників, поки не дійдемо до мети нашої мандрівки!

Замовк. Всі скам'яніли. До них швидко наближувалось якесь створіння. Калатання сердець, сімох сердець, роздавалось барабанням дробом на все горіще... У Тихона погас каганець. Щось м'янке вдарилося в ноги й щезло...

— Ху-у, кіт...

Передихнули. Темне горіще лежало навколо людських дітей незнаною країною невідомої планети. Тихін засвітив сірника, його зуби цокотіли...

— Ось тут, десь була шафа без дверей... Чи ми не так пішли?

Ніхто не одгукнувся. Кожен беріг слова для звичного оточення.

І коли Тихін виголосив:

— Ось! Палить сірники...

Йому в відповідь був рух розімкнутих рук і неспілий вогник, а не слова...

Всі побачили перед собою малюнок села. Він висів, подібно до географічних мап у школі. Дві чорних дерев'яних палки: вгорі й внизу надавали малюнкові жорсткість. Дірка в паперові пропускала бичівку, що була зачеплена за великий залізний гак на бантині.

Тихін казав правду. На малюнкові, що складався із більших і менших чотирибохутників, чорнів напис з чорних — не зовсім рівних літер: „Дитяче життя в українськiм селі Санжари“. Кожний

малюнок одмічено було числом. 1. Найбільший центральний, мав, „Краєвид села“. 2. Немовлята серед свиней. 3. Батько б'є хлопця, аби йшов до церкви. 4. Батьки отруюють рідних дітей релігійним опіумом. 5. Нічого читати. Хлопці й дівчатка читають церковні книжки. 6. Дитячі організації: цигарники, переслідувачі собак, картярі...

Пекли пальці. Палили нові сірники. Намальовано було дуже добре. Кожен малюнок було викінчено... Це мусів визнати й Марко, що сам любив малярство і більш за своїх товаришів розумівся на нім.

— Писано олійними фарбами і маляр не аби-який!

Техніка малювання Тихона мало цікавила.

— Майте свої очі під лобом! У цих Санжарах дітям ніякого життя немає.

— Факт! Дитячий пролетаріят гине під владою капіталістів — дорослих!

Ілько підійняв обидві руки і показав свої латки під пахвами у всій їхній красі, але голос його звучав широко:

— Чим виявимо ми своє співчуття пригнобленим дітям села Санжар? Мовчання. Через хвилину відповідала Леся:

— Треба написати листа!

— У мене в кешені блок-нот і олівець!

Поінформував Борис.

— В газеті видрукувати!

— Я не знаю, що тут можна зробити?

Розвів безпорадно руками Марко.

Ніхто не знав, як бути. Тихін чухав свою голову в різних пунктах.

Ілько почав виробляти гімнастичні вправи по системі шведа Міллера.

Таня нахилила голову і збоку це виходило, наче вона приготувалася наливати чай зі свого чайника.

— Ось що... порадила Леся: — Пошлемо їм по радіо свій протест... По селах також є голосномовці. А ми складемо вірша на чотири рядки, щоб на селі краще запам'ятали:

— Чудово!

— Прекрасно!

— Гей, писати вірша!

Кубаря поскочувалися на сьомий поверх в покинуту кімнату. Посідали за стіл. Сказав Тихін:

— Строк призначається в п'ять хвилин!

— Одноголосно.

— Чшш... ч-ш-ш.

Тиша впала на кімнату, як кришка скрині.

— Стоп!

— Я скінчив!

— І я...

Юхим, висолопивши язика з лівого боку рота, старанно закреслював шість слів, що був написав.

— Гей, Юхиме! П'ять хвилин для тебе минули, як і для всіх...

Юхим перекавав язика з лівого на правий бік і покійно відповів:

— Таню, ми тебе слухаємо!

— Чом я? А Марко!

— Марко! Марко!

Марко почав без кривляння:

— Як знайдете ви цей мій уривок з поеми:

„СПАЙКА МІСТА З СЕЛОМ“

„Гарячі бажання свободи
санжарівцям юним,
думками відважними
піонер - Харків жаром
запалили...“

- Слабо-о!
- Невиразно!
- Любий Марку, скільки разів тобі вже казано: додержуйсь рими.
- Ну який же це вірш?
- Тихоне, поете славнозвісний!..
- Тихоне, ми тебе слухаємо!
- Ні, хай раніш Борис!
- Борис підвівсь і прочитав урочисто:

„Сумні картини, сумні, невеселі:
ростуть санжарівці з свинями.
Ні книжки, ні розваги ленінської,
допоможем — виростуть борцями!“

- Це краще.
- Тут є чуття!
- Музика слів!
- Еге, і щось нагадує Грінченка?
- А рими ліпші.
- Яке нахабство: рими ліпші! Чудово: „невеселі — ленінської“
- і „свинями-борцями“... Які перли!!!
- Послухайте мою поезію.
- І Таня зашамтіла перед очима паперами:

„Ви — села! Ти — Санжар,
що дітей мордуєш, кидаєш в церковний жар...
нам тебе жаль,
бо Харків на всіх гартує пролетарський кинджал!“

- Це — сильно. Тільки ідеологія того... Хіба кинджалами? При чім тут „пролетарський кинджал“?
- Ми не черкеси...
- Розмір віршу хороший, а більш нічого.
- Хочеться заплігати очі: ми наказуємо... мордування дітей, жар... а чом вже не пекло?... а ми нібі зі зброєю... кинджалами якімось.
- Ви не даєте Ількові зачитати твір.
- Ілько!
- Ілько!

Ілько почав просто. Він тільки нахилив так різко голову, що на мент здалося, що гандбольна опука летить з його плечей на стіл:

„О, час! Час! Харківський!
Він тече, кружить, біжить Дніпром.
Солом'яні стріхи з санинним коритом
пригнобили ніжний молодняк санжарівський!“

- Оце... так!
- І му...
- Хто далі?

Перед усіма виступила Леся. Постать гарної ляльки, а голос живої дівчинки. Вона пояснила:

— Я вам прочитаю вступ до пісні третьої другої частини моєї великої поеми, котрій я ще не придумала назви:

„В церкву тягнуть, до безтям б'ють!
Ні чобіт, ні книжок для санжарівців нема!
Харків голос подає: це все дарма!
Піонери і комса і по селах на нове перекують!

- Браво!
- Ах!
- Це те, що нам треба.
- Яка розумна? І скільки твого розуму забере ціла поема?
- Прикуси свого язика, Тихоне!
- А я наказую йому саме пустити свого язика в роботу: черга за ним!

Тихін підпушив двома п'ятерними пальців свою щетину і, склавши долоні в рупора, оголосив трубно свою поезію:

„До школи, сельбуду й сільради Санжар
шлемо з Харкову піонерський наказ.
Дитина в колиці — вже громадянин Рад:
молоді — пошана, радість і вчення — людяности доказ“.

- Рішуче, Тихоне, ти не годишся в поети!
- Товариство, чим моя поезія не поетична?
- Жуліку, що за рими!
- Еге, еге!

Тихонові вірші попали на язика жорстоких, безжальних критиків. Його лаяли за словар, за зміст, за форму й одночасно вихваляли іронічно.

Хлопець пішов до своєї електричної машини, що чекала терпляче на пляшку з діркою в днищі.

— Я давно тверджу вам, що у вас кур'ячі голови!

Коли всі втомилась Таня взяла на себе головування:

— Чш-ш... Тихонові вірші мають велику перевагу. По-перше — у нього є ясна адреса: школа, сельбуд, сільрада. По-друге — зазначено від кого йде звертання: харківських піонерів. І по-третє — точно зазначено, чого ми вимагаємо від Санжар.

Леся запротестувала:

— Як, а мій вступ до пісні третьої другої частини моєї великої поеми?

— Не мороч голови!

— Ти хочеш вихвалити свої вірші?

Тихін, одвернувшись від усіх, щось справляв у своїй машині. Хлопець хвилювався, бо відчував, що дужий вітер подув на його вітрила в бажану сторону. Не знаючи, як виявити свою радість, він розхитав електричну машину так, що вона літала від одної стінки до другої над головами крикунів.

Таня плескала в долоні і кричала:

— Я голосую. Хто визнає Тихонові вірші найкращими для одправки в село Санжари? Одна, дві, три, чотири... п'ять... шість, сім... вісім... що таке? Е, треба по одній! З моєю рукою буде шість. Одногосно.

— А мене ти не рахуєш. Хіба усіх шість?

Докорив Таню Тихін. Всі розсміялись.

— Чш-ш, хто знає, де знаходяться Санжари?

— Мажара, Волосожар, Санжари... це щось на татарське скидається.

— А може це в Галичині?
— Або на Кубані?
— В Америці, в Канаді???
— Біля Японії...
— Видрукуємо в газеті: Санжари й прочитають.
— Чудний ти, Марку, а коли в тих Санжарах ніхто газети не переплачує?

— Еге, та ще й нашої газети, піонерської...
— А як редакція не визнає наших віршів гідними до друку?
— Ов-ва!
— Стоп, а хто намалював того малюнка?
— А де ж самий малюнок?
— Забули?
— Не взяли!

Марко виліз на стіл і закричав:

— Хто його малює? Бо я забруднив пальці... Фарба ще свіжа, не висхла навіть.

— Марку, браво!
— Є сірники? Ходім та заберемо того малюнка...
— Всі?
— Ми дізнаємося, хто намалював, бо що малюнок написав санжаровець — ясно.

— Еге, і дізнаємося, де село Санжари: в Європі, Азії чи Америці?

— А чи живуть українці в Америці чи Австралії?
— Українці напевне живуть, а от, чи є там українські села — невідомо.

— Тихоне, ти високовчений професор...

— По зоології!

— Зоологія — велика наука!

На горіщі виявилось, що на всю компанію залишилось лише три сірника. Зідхнула Таня:

— Коли вже я матиму свій електричний лихтарик!

Тихін підбавдюрив:

— Ще краще, — не нападтимуть на нас коти, а дорогу я знаю... Один за одного візьміться — я веду!

Пішли. Ноги грузли, наче ложки в манній каші. Смерділо порохом і котами. Пчихали. Спотикались. Говорили пошепки.

— Тихоне, ми вже доволі начихались.

— Заткніть носи!

— Тоді ми йшли менше...

Чорне горіще лежало навколо незваною країною.

— Та де ж це малюнок? Тихоне...

— Дивіться, як в цій пітьмі кумедно сіріють вікна.

— Ой!.. Ой!.. Щось живе по ногах...

— Тю, вже й злякалась: тут же пацюків цілі отари. Чуєш, он скребуть і скавчують...

— Дош по залізному даху. Наші кроки й пошепт. Чихання й зойки тихі. Пацюків праця. Кошачі концерти оддалік... І все це в пітьмі. Ах, коли-б це під моїми пальцями клявіші роялю...

— Під твоїми пальцями, Лесю, тільки мій ремінь, — не тягни так, бо почувеш од мене звуки, не схожі на рояльні...

— Юхеме, прикуси язика!

— Мій бідний ніс... Весь мій живіт, легені, вся моя trebuха вилетить через мій ніс ув... апчхи!!! ап-ч-чхи!

— Держись, Борисе, щоб через твій ніс не вичхав ти й нас усіх.
 — В тебе, Ілько, занадто пахучі ноги для того: мій ніс деревіє від
 їхнього аромату, апч-чхи!
 — Тихоне!
 — Ти-хо-не!
 — Т-т-ти-х-хо---не!
 — Курячі голови, тихо!
 — Мій нещасливий, голодний шлунок кричить...
 — Тут дичини скільки завгодно: жирні пацюки, одгодовані кішки,
 ніжні миші... є кажани... гнізда ластівок ще не викликають ласовості:
 тиждень, як прилетіли з вірію. Призволяйтесь, Юхиме!

— Тихо-не!
 — Ти-хоне!
 — Ти-хо-не!
 — На мою думку таємничий маляр забрав свого малюнка. Він висів
 ось тут, біля димоходу... Ось і гак...
 — О-о-о!
 — Таєм-ни-чий маляр?!
 — На гаку обірваний мотузок...

Засвітили одного, другого сірника. Оглянули місце. Наче те саме.
 Тут загинув й останній сірник.

— Назад!
 — Назад!
 Не помітили, як вийшли на сходи. Борис керував походом по
 протягу:

— Ось, ось сюди... Через двері чад і дим тягне в розбите вікно.
 Ось протяг.

Тихін плентавсі в самім кінці:
 — Коли очі ні-до-чого, йдіть, куди ведуть вас носи!
 — Нюх таке ж зовнішнє чуття, як і зір.
 — О, Таню, високовчений професоре!
 На сходах пійма. Знизу гамір, як гурчання страшної потвори—
 дракона.

— Електрична станція, видно, знову не в порядку.
 — Коли я буду інженіром-електротехником...
 — Цього не буде! Електро-станція буде справною...
 — А вже-ж, Таню, не буде: через десять років у нас навіть усі
 села будуть електрифіковані.

— Борисе, куди ти ведеш нас!
 — Як, куди? До Тихонові кімнати... ось і двері...
 Одчинили двері. Пійма і тиша в коридорі. Одні, другі, треті двері,
 а ось і нарешті... Борис одчинив двері, вся компанія за ним та й...

— Прошу, прошу, заходьте... Дуже радий!
 Велика, як Тихонова, кімната. Шкіряна канапа. Величезний для пи-
 сання стіл. Фотелі. Стільці. І кризь тютюнову хмару запитливо-серйозне
 обличчя товариша Шкляра.

— Сідайте, товариші! Сідайте... прошу!
 Тихін пригадав, що весь перемазаний сажею. Ілько тільки й чув,
 що свої черевики, які дійсно розносили навколо себе далеко не приємні
 пахощі... Леся одкидала з чола свої кучері. Кожен почував себе ні-
 яково під допитливим поглядом товариша народнього комісара Україн-
 ської Республіки.

Посідали всі семеро на дивані.
 — Ну, що ж: почнемо з того, що познайомимось. Мене звати
 Тарас Микитович Шкляр, а тепер кожен з вас по черзі називайтесь!

Першою праворуч сиділа Леся:

— Леся Лисняк.

— Це... Йосипа Лисняка відомого скрипаря?

— Він мій дід.

— А батько ж де?

— З нами. Він викладає в Музтехнікумі.

— А де ви, товаришко, вчитеся?

— В Шевченківській школі, в сьомій групі.

Тут всі як в одні губи:

— Ми всі разом вчимося!

— Борис Швайка, тут у п'ятім поверсі живу!

— Твій батько партієць?

— Еге, з 1909 року.

— Юхим Флейта, батько токаря на заводі „Електросила“.

— Знаю, знаю, дуже приємно.

— Таня Горобець — ми на шостім поверсі живемо; тато мій учитель

в 9-й трудовій школі.

— Наш голова житлокоопу? Знаю...

— Марко Кропив'яний...

— Це мого співробітника Кіндрата Івановича?

— Еге...

— Ілько Бритва... я в дядька живу, Панаса Миколовича Мокривуса. Також працює в „Електросилі“.

— А де-ж батьки?

— Мати на селі з старшими двома братами, а батька на війні забито.

— Тихон Тихолаз, мати за ментранпажа в друкарні... На сьомім поверсі живу саме над цією вашою кімнатою.

Нарком довго й пильно поглянув на Тихона:

— А ти, мабуть, вдавсь у батька.

— Мати каже...

— Що-ж так? Хіба не бачив батька?

— Малим був, не пам'ятаю... Батько у засланні жив, а потому в підпіллі працював... Ми й самі не знаємо: чи живий він? Одинадцять років ось, як вістки про нього не мали.

Нарком запалив цигарку і продовжував:

— Тепер ми знаємо: ви мене і я вас. Ну, і що-ж скаже мені весела компанія цікаве?

Весела компанія ніяково обмінялася промем себе поглядами. Тихін одповів за усіх:

— Пробачте, але ми не хотіли вас турбувати... ми... ми заблукалися...

— Мої сусіди заблудились. Зараз... зараз, ось на моїм годинникові без четверти одинадцять... Час для мандрівок, хоч би й сьомої групи, трохи запізний...

Знов ніякове мовчання. Таня пояснила:

— Ми спустились з горіща... і за розмовами... електрика погасла... натрапили замість сьомого на четвертий поверх до... вас...

— На горіщі були?? Що ж ви там робили в таку пору?

— Ми... Ми хотіли зняти один малюнок, що... де намальоване тяжке життя дітей в селі Санжарах...

— А я думав, що на горіщі в нас тільки білизну сушать, аж воно там ціла картинна галерея.

— Ні, там один малюнок, а на ньому багато невеликих малюнків.

— Хто ж того малюнка намалював?

Сказав Марко переконано:

— Санжаровець.

— Хто?

— Санжаровець.

— Це що, прізвище маляра?

— Ні, ми не знаємо його прізвища, а це так зовемо.

— Розкажіть мені все докладно.

Попрохав нарком і підкрутив фітіль у лампі, щоб було ясніше. Таня коротко розповіла про сьогоднішній вечір, намагаючись все представити серйозно, як і належить знати наркому. Під час розповідання причинились унутрішні двері в кабінет, і дружина наркова поглянула здивовано на дитячу компанію і, стоячи у дверях, дослухала Таню до кінця.

— Марусю, чи немає у нас чим пригостити цю веселу компанію?

Посміхнувся нарком до своєї дружини, яка, приязно усміхаючись, кивнула:

— Чом і не бути? Сьогодні пекли піріжки... І ті яблука, що ти купив...

— Тягни сюди! І для мене...

— Е, ні... Для веселої компанії з радістю, а тобі — житній сухар і пляшка кефіру. Пам'ятай про пораду лікаря.

— Гаразд, гаразд... Хто б же це мою долю з'їв?

І очі наркова так насмішувато-лагідно пройшлися по всіх, що наш Юхим не витримав і ляснув себе долонею по животу:

— Тут місце і для трьох порцій знайдеться!

Не встиг докінчити, як почув люті штурханці в боки й спину. Бідняга скорчив жалібно безпритульне обличчя:

— Та я ж про яблука та піріжки, а не про ваші кулаки!

Од нього в момент одсунулись. Юхим скосив очі на порожнє місце праворуч себе, а потім ліворуч і запикав:

— Коли мій живіт не матиме міцної загорожі, так я впаю в нього і всі вісім порцій.

Товариші докірливо дивились на Юхима, а тому хоч би що!

Увійшла господиня з блюдом піріжків в одній руці й кошиком яблуків у другій... Нарком приставив до дивану шахматний столик. На нього було поставлено блюдо, а кошик примостився скромно на підлозі у ножек стола...

— А, ну, хто проворніший на працю?!

— Призвольтеся, діти!

Діти не примусили себе просити вдруге. Жвава розмова і частий сміх наче яскрава веселка тишили всіх. Нарком жував житні сухарі... На гострих зубах хрустіли свіжі яблука. Ілько не витримав:

— Оце б у нас на Головатці й не повірили, що об оцю добу року та свіжі, як з дерева яблука їсти можна.

— Що твоя Головатка?!

— Он вже зелені огірки в Церобкоопі продають, а в нас ще мабуть і городи нескопані стоять!!!

— Це порода яблук зимова, звється вона „паперовий ранет“ в сухих льохах, кожне яблучко ось так в тонкий папір завинуте — зимує й дозріває. Іх не то що в кінці квітня, а й у липні або в серпні їсти можна.

Ілько почав збирати недогризки з яблук. Всі на нього здивовано, а Леся так і просто докірливо дивилась. Тихін делікатно пояснив поводження товариша:

— Це правда, насмітили ми тут.

Але Ілько безцеремонно відкрив свої наміри:

— Це я хочу зерняток побільше зібрати, щоб матері й товаришам у Головатку послати. Для щеп!

— Ех, ти, селянок!

— Селянок!

— А як в Головатці дітям живеться? Може так, як і в Санжарах?

— Та хто його знає... Нас мама любила й жаліла. Мене так не пам'ятаю, щоб коли й біла.

— Ну, а є діти, щоб ото так жили, як про Санжари намалював таємничий маляр? — Перепитав ще раз нарком.

Ілько ваявся за одне ухо, потому за друге і, помовчавши, одповів:

— А таки є... Тільки у нас того не було, а в других чому ні...

— Так вірша ви завтра однесете до редакції газети?

— Еге і на радіо-станцію.

— Ми вже умовились про нагрузку: Борис, Тихін і Марко ранком оглянуть горіще...

— Наш Марко справжній слідопит і слідець.

— Так може Тихін завтра зайде до мене розповісти про наслідки ваших розшуків?

— Гаразд. Прийду! А тепер дозвольте вас подякувати за гостину. Мені то нічого, а от товаришам щоб не дісталося...

— А чом же тобі, Тихоне, нічого?

— Моя мама прийде з роботи тільки о 6-й годині ранку.

— О, то маєш рацію. На добра-ніч, товариші! На добра ніч! От і електрика повернулася до нас: видно вам буде розійтися.

— На добра-ніч!

— Дякуємо!

— Спасибі!

Коли вийшли на сходи, всі відчули, що ледве на ногах держаться. Розбіглись, наче кинуті з жмені горошинки...

В кімнаті у Тихолазів хтось сидів.

Тихін тільки на поріг:

— І де ото ви ходите до такої пізньої пори?

— Мовчіть, Катерино, до народного комісара мене було запрошено на вечерю, до товариша Шкляра.

— До товариша Шкляра? Що на четвертім поверсі?

— Оттого самого!

— О, вже ваші вибрики дійшли й до самого товариша Шкляра!

— Які вибрики??? Просто ми були до нього запрошені на вечерю...

— До товариша Шкляра, що за ним кожного ранку приїздить великий новий автомобіль і який займає три великих кімнати??? —

— У нього були дуже смачні пиріжки й чудові яблука!

— Тут були зо всіма: і Флейтиха, і Швайкова, і Лиснячка, і Горобчиха... Всі нахвалялись, що поскаржаться вашій мамі.

— А то чому мій?

— Бо діти повинні о десятій годині вже спати.

— Катерино, ох, Катерино, яка у вас ловка матерія на сукні...

— Не заговорюйте зубів!

— Розбудить мене завтра о шостій годині. Мені треба!

— О шостій?

— Еге, у нас експедиція на горіще...

— О, вже горіще!

— Там, Катерино, велика картина висить про село українське Санжари... Чули ви про село Санжари?

— Оттуди... Та я-ж сама з Санжар!

— Катериночко!

Тихін обхопив жінку за талію і почав виробляти з нею стрибки, що нагадували танок гордих переможців папуаського племені... Катерина

одбивалась, скільки могла, але кріпкий і в'юнкий Тихін щупко тримав її. Вони нагадували вдвох: мурашка, що тягне дохлу муху, або в бурю пароплава з шлюпою... Хлопець втомивсь:

— Катерино, не думайте про славу балерини — вона не по вас!

Але об цім не журіться і розкажіть мені про Санжари... Де вони?

— А під Полтавою. Пощо вам наші Санжари?

— Там... На горіщі ми бачили великий малюнок...

— Тихоне, я всім казала, що з вас добрий хлопець колись буде...

Дуже, дуже прошу вас; про того малюнка а-ні-пари з уст нікому.

Катерина перелякалась. Вона дивилася так благаючи. І все хустькою обличчя витирала. Нарешті сіла на Тихонове ліжко. Тоді Тихін сів поруч.

— Катерино, відкрийте мені цю тайну! Чия то картина?

— То... брата мого... Арсея! Ой, пропала ж я теперички!

— Якого брата? Де він?

— Та, бачите, є у мене найменший брат, син мачухи моєї... Як помер батько, то мав він щось два годи, а як було йому вісім, то померла й мачуха, тоб-то його мати рідна. Жив він із дідом при школі. Дід за сторожа служив і Арсей йому допомагав, бо дід вже немічний старий. Арсей, хто й знає в кого вдавсь: все малює змалечку... А це скінчив школу та й прийшов пішки сюди.

— Коли прийшов?

— Та ще восени... Каже, що вчитиметься малювати. Де там вчитись, коли ніде жити й нічого їсти? Я йому все: поїжджай додому!.. А він взяв у мене чотири карбованці наче на квиток, щоб залізницею їхати, а сам накупив фарбів та й заходивсь малювати...

— А що ж він їсть?

— Та ото ж... Тільки ви нікому... Отто я йому од свого рота, а Штейманша все на мене: „чого у вас провізії так багато цю зиму виходить“? Я ж два роки в неї. Ну, а як же Арсея на голод кинути? Десять рублів, що в місяць, так треба ж обутись-одягтись... Тільки ви...

Катерина плакала. Її схлипування дуже заважали гарячий нетерплячій Тихона мерщій про все дізнатись. Він пригадав, як узимку Катерина кілька разів просила у нього, щоб він зберегав сухарі й недоїдки... Пригадав декотрі слова...

— Тихончику, ви ж нікому... Арсей вже поїхав мабуть... Вже десь два тижні, як я його й бачила!

— Де ж він?

— А хіба знаю?! В безпритульних-десь бігає.

— А його картина на горіщі!

— Ой, лишечко... Я ж його просила: ховай так, щоб ніхто-ніхто не вгледів.

— Та вона в тім кутку, де старий мотлох... Знаєте, де меблі... у закапелку біля димоходу... Там ні одна душа не полізе!

— А ви ж знайшли?

— Ну, так я ж усе повинен знати! — з почуттям глибокої гідності одповів Тихін. Він промовчав, що не знайшов картини здруге. Хто знає цю Катерину... Он так тремтить своєї Штейманші, наче курка в пазурах орла. Помовчавши хвилини три, сказав Тихін:

— Принесіть мені зараз малюнок Катерино!.. А може, коли є там Арсей, то покличете і його! Он, ціла коробка сірників на маминій полиці, — візьміть з собою.

І жінка послухала:

— Та я й без сірників — вивчила вже добре стежку.

Але сірники взяла. Така слухняна. Не дурно ж Тихін вчив її грамоти і розповідав їй багато наукових винаходів...

Хлопець розлігся на ліжку, закинувши руки за голову. „Чому Катерина ані словечком йому не обмовилася? З осені жив у неї Арсей“. Пригадував безліч дрібниць, що так дивували в Катерині його матір і його — єдиних приятелів цієї самотньої в Харкові жінки.

Сон стуляв очі. Тихін пішов у ванну й почав що-сила терти милом свої руки, шию й обличчя під краном з холодною водою. Так він борювався зі сном і втомою і міркував при цьому:

„Мама буде втішена, коли побачить, який я чистий“.

— Чого ж не йде Катерина?

Тихін постелився на своїм ліжку. Зробив постіль на маминім. Приготовив примус, чайника з чистою водою поставив коло примусу. Розшукав під ліжком мамині капці, поклав халат... В цих клопотах, де він передбачав все, що може бути потрібно його втомленій нічною працею мамі, летів швидше час.

Катерина повернулася. Її руки висіли вздовж її тіла, наче дві товсті ковбаси. В руках нічого не було. На очах тремтіли сльози:

— Всі його закапелки облазила, — нічого ніде.

— Малюнок був сьогодні о пів на десяту вечора. Я бачив його сам на власні очі. Через півгодини по тому бачили малюнок і всі мої товариші.

— Уся шайка?! Ой, Тихоне!!!

— Де може бути малюнок? Можливо, що Арсей бачив і чув нас перед його малюнком десь захований, а слідом за нами забрав його й пішов геть із будинку.

Катерина накрила фартухом свою голову і плачучи промовила:

— Всі урвиголови знають... Усі шибеники знають... Усі...

— Катерино, про Арсея знають двоє: ви і я. А малюнок був і нема. Завтра треба бути розшукати Арсея. А тепер зачиніть двері. Такі маленькі діти, як я, повинні лягати в ліжко о десятій годині вечора. Так робить мамашин синок Йося Штейман. На добраніч...

— На добра... нікому не кажіть... ніч!

Двері за Катериною зачинились. Хлопець погасив електрику, і кімната наповнилась рівним місячним світлом. Тихін не мав сили вже роздягнутися і повалився просто в ліжко. За стіною Штеймановський годинник вдарив один раз. Це могло бути половина першої, перша година і пів на другу ночі. Ночі з 23 на 24 квітня.

Варвара Чередищченко

ДУМА ПРО ДЖУРУ

У неділю рано всі дзвони ревуть,
Молодого джуру на страту ведуть.
Ой, джуру, мій джуру, що ж ти наробив —
Руду гетьманівну та й не полюбив...
Ой, та ж гетьманівна сичить, як гадина:
Була в неї служка, чорнява дівчина,
Привернула серце молодого джури,
Любились обое, як пара голубів.
В коханої джура і днює й ночує,
Як кличуть у похід, не бачить, не чує.
Пішла гетьманівна гетьману сказала:
— „Залить йому треба гарячого сала!
Не знає твій джура законів лицарських,
Дорожчі бо джурі вже пестоші бабські.
У похід далекий козацтво збиралось,
Вони ж бо обое в садку цілувались“.
Ой, гетьман гукає на вірній слуги:
— „Берить мого джуру за ноги, за руки,
Ведить мого джуру ще й зараз на страту,
Карайте на горло за капосну зраду“.
Ой, небо застудила та чорная хмара,
Ведуть сіромаху на лютую кару.
Сліпуча на небі враз блискавка блисла,
До джури мовляє його товариство:
— „Ой, джуру, немає тобі порятунку,
До лиха палкі довели поцілунки.
Та простимо зовсім злочинну провину,
Як заміж захоче за тебе дівчина.
Такий споконвіку козацький є звичай:
Котра-будь дівчина — і вільний ти лицар“.
Ой, хиляться лози від вітру у лузі,
Біжить їм назустріч дівчина у тузі,
Личко їй чорним серпанком повите.
Кричить товариству розпачливим криком:
— „Ой, людоньки добрі, рятуйте милого!
Піду я самохіть за жінку до нього“.
Ой, на майдані ген вихор звихрився,
Карний там похід на мить зупинився.
Джура дівчиноньку голосно просить:
— „Гей, рятівнице, відкрий свої коси“.
Зняла серпанок з лица гетьманівна,
Стала напроти гордо та рівно...
Сяє на сонці рудоволоса,
Джура козацтва голосно просить:
— „Гей, товариство, вже краще умерти,
Ніж бо гадюка врятує від смерті!
Ти, гетьманівно, мені не до пари, —
Ведить -но мене, товариство, на кару“.
Вітер пугає в степу на могилі,
Руки ламають дівчата за милим.

С. ПАНДЕРКО

УЛЕНШПІГЕЛЬ¹⁾ СПІВАЄ ПІВНЕМ

(Уривок)

Од міста до міста
По битих дорогах
На худому ослі,
Ногами сягаючи до землі,
Проїжджав Уленшпигель.
З піснюю,
З сміхом
Заїжджав у похилі двори
до відданих, в праці зчорнілих, друзів повстання —
і в тихих дворах нічної пори
до рання
кували списи, точили шаблі,
леза сталили
лютим полум'ям гніву і жаждою помсти.

Ждять, тирани.
загрібайте народне добро,
нюхайте дим кострів,
слухайте дзвонів гули, —
а сьогодні
лиш день зазорів
чули Уленшпигеля гордий спів.
Стане на проти двору,
запіе півнем —
і враз
озиваються десь з-за тину.
дружньо кивають зчорнілі лиця :
так —
будемо
битися
до загину.

З Уленшпигелем поряд
смирне опудало, тихий, спокійний Ламе.
Як же він схуд од горя.
Іде поряд і стогне.
Стогне поряд і їде.

Уленшпигель:

Сьогодні
тут проїжджатимуть два.
Мусимо вбить їх —
ти і я.

Ламе:

Доле моя.

Уленшпигель:

З рушницею будем в кущах.

¹⁾ Уленшпигель — легендарна постать часів Фламандської революції — боротьби міщан з феодалізмом (монархічним духовенством), змальованої Ш. де-Костером у відомому романі „Тіль Уленшпигель“.

Я вийду на шлях.
Як побачиш, що я вже в крові, що слабий,
любий мій Ламе,
не жди —
бий.

Ламе:

Стій! Дай і мені їх з тобою стріти.
Не дарма ж ми Фландрії й волі діти!
Разом умерти з тобою-га?

Уленшпігель:

Ідуть...
Не гав!

Впали у яр два тіла,
Уленшпігель і Ламе-далі,
Які там тривоги, які печалі,
Коли зроблено стільки діла.
Фландрія вже і сама встане —
Чуєш? — півнями кричить вона.
Радуйся, Ламе, зробили ми діло вночі непогане,
буде в нас досталь сьогодні і хліба, і шинки, й вина.

В. Мисик

ПАМ'ЯТІ ЗАМОРДОВАНИХ

В. Чумакові та Г. Михайличенкові

Мрійно дзвонить листя по діброві
І пливе в незвідані поля.
Ходить вітер, стогне понад ровом,
У минуле спогади жбурля...
Заспівали драти телеграфу
І дороги у зелену шир...
Ніби грає велетенська арфа,
Дум барвистих і залізних рим...
Я їду і вітер так лоскоче,
Деся із жита із рясних пшениць.
Вас ніколи, дорогі обличчя,
Не забудем в пострілах рушниць...
Одімнути браму — до „Сьогодні“
Кинуть заклик — на життя і смерть.
І так рано з чорної безодні:
На зорі... Умерти...
Заспів стих — і сніг червоно тоне...
В небі мріють визерунки хмар.
Спомини вітають з „Блакитного роману“
З нами йде Ігнат Михайлич і Чумак...

М. Шульга - Шульженко

АЛІМА

Оповідання

В клубі Енського полка йшла татарська вистава. Я сидів у куточку і уважно слухав, хоча нічого й не розумів. Коли публіка сміялася і я сміявся, публіка зітхала тяжко — і я зітхав... Під час антракту стало вже зовсім сумно: жодної тобі знайомої людини, ні з ким поговорити, розважитися. Нетерпляче чекав дії, бо мною заволоділа одна артисточка... Іменно артисточка, бо була така маленька-маленька... По ролі звали її Алімою. Дививсь — не відривав очей:

— Ех, чорт забери! Гарна дівчина...

Підсів ближче, далі ще ближче... Вже Аліма перед очима...

Ні, таки й справді вона гарнесенька і грає гарно. От тобі й татка... Треба буде познайомитися.

Находив фінал. Публіка в залі ані телень. На сцені Аліма і Равхат її коханець. Забралися за руки, щось тихо розмовляють... Я напружив очі, боюся ворухнутися, змигнути. Враз мене немов щось підкинуло: Аліма заспівала. Заспівала якоїсь сумної-сумної татарської пісеньки... І мені чомусь вчулась в тій пісеньці своя журлива українська мелодія. Вслухаюся і не вірю: на сцені співає Аліма — татарка, а десь в мені, десь в середині співає українка.

Кінець, обірвалося. Клята завіса сховала від мене Аліму... Виходив з залі неохоче з якимсь піднесеним, болючим настроєм. А круг мене тільки й чулося:

— Аліма, Равхат... Равхат, Аліма... Якші, бек якші...

І мені раптом заманулося почути своє слово, заманулося почути замість „Якші, бек якші“ своє: гарно, дуже гарно... Бо й справді ж Аліма гарна.

— Ех, як би оце вона була україною. Ну й устругнув би я українську виставу...

В уяві почав переробляти Аліму в українку, в уяві бачив уже, як Аліма в керсетині, у вишиваній сорочці, у віночку, заливається соловейком:

Ой вербо, вербо, де ти зросла,
Що твоє листячко, вода знесла...

А вона б заспівала... О, Аліма б заспівала... І захопившись, непомітно для себе замугичив впівголоса:

Ой знесла, знесла тиха вода.
А я молода, як ягода...

Раптом мені вчулося, ніби ззаду хтось підспівує. Я хутко озирнувся і аж здригнувся від несподіванки: переді мною стояла Аліма...

— Чого ви так злякалися, товаришу?

— Ні—ні... Тут хтось співав... мені здалося...

— Ви співали, а я підтягнула. Мені страшенно подобається ця пісня.

— Ви її знаєте!?

— Як же! Рідна...

— Що?..

— Рідна, говорю.

— Та ви... Ви хіба українка?..

— Сама справжнісінька! З Маріуполя.

Мені від несподіванки й дух захопило.

— Та невже-бо, справді?..

— Чого ви так скрикнули?..

— Та як же не кричати... Мені хочеться зараз на всю Казань закричати...

— От вам і на!.. Чому?

— Від радості... Два роки не чути жодного українського слова і раптом... Ви мені, звичайно, пробачте, але я не можу... Мені хочеться зараз співати, танцювати... (Звичайно тут радість була зовсім іншого характеру, але чого з западу не скажеш...).

Слово за словом — познайомилися. Виявилось, що Аліма була жінка начальника цього ж клубу. Натякнув за виставу. Мою Аліму немов підкинуло:

— Ви серйозно?.. Так давайте, давайте... Та чого ми стоїмо, сідайте!

Сів поруч неї і тільки тепер помітив, що круг нас зібралося чоловіків з двадцять цікавих і уважно слухають нашу розмову. Їм певне було страшенно цікаво чути українську мову. Деякі перемовлялися з Алімою коротенькими репліками, вона весело по-татарському їм відповідала.

— Так що ж ми влаштуємо, га?

— Що влаштуємо?.. А що б вам хотілося, наприклад?

— Мені страшенно хочеться зіграти „Наталку-Полтавку“...

— Наталку?.. Якші, якші!

— Тільки як би швидше. Страшенно хочеться грати. Чотири роки не грала...

Вона схопилася з місця і пішла, співаючи танцювати:

Подобила Петруся,
Та сказати боюся:
Ой, лихо не Петрусь,
Личко біле, чорний вує...

— Стривайте! — зупиняю її. — А де ж ми ще українців візьмемо?

— Знайдемо... Усю Казань облазимо, з-під землі видряпаємо...

Читав я десь на кіно-афіші: „Раз гарна баба — успіх гарантовано“. Це по-їхньому зветься „установкою“. Підписуюсь обома руками — раз Аліма гарна, діло в мене піде. Клята дівчина підіймає настрій і енергію... Ну, про це потім — біжу на репетицію. Аліма грає Наталку, я Петра. Інших персонажів теж підібрав. Трохи не той, але зійдуть. Тут важна Наталка, а Наталка на ять. Репетиції йдуть, як по маслі плывуть. Акомпаньйор попався — просто віртуоз. Трапилася маленька запинка, це у Вибірнього не виходило — віддав йому Петра, сам граю Вибірнього...

Якось увечері кличе Ахмет, чоловік Аліми, до себе:

— Приходь, іпаш¹⁾, побалакаім.

Я, звичайно не від того. Одне те, що Ахмет хлопець таки гарний, а друге — Аліма... Сиділи, говорили, чай пили. Аліма дзвоником заливается (власне її Анею звати, але мені дозвольтє Алімою називати. Що ж як так подобається). Згадала, як колись у Маріуполі на сцені грала, як в Ахмета закохалася:

— Українка, а за татарина заміж вийшла...

Сміється, пустує, потім як засипе по татарському, як горохом об стінку.

Ахмет — собі, а я сиджу тільки, очі витріщивши...

„Чорт їх відає, про віщо вони тараторять. Мо, вони з мене сміються“... Сумно стало, противно... А хтось із середини ніби дратує:

— Дурень, дурень... У кого ти закоханий? Ти ж глянй, як вона коло Ахмета увивається...

¹⁾ Товаришу.

Враз Аліма немов прокидається, блискає очима і пускається в танок :

Ех, яблочко,
Куда котішся...

Де й настрій знову взявся!..

Так у Ахмета Аліма — українка.

А у мене Ніна — козачка з Дону...

Аліма — це вогонь, краса. Одним поглядом зачаровує... А як заговорить, усміхнеться... Ех!

А Ніна :

— Доки ти будеш дурня точити? Коли ти кинеш оті дурацькі комедії? Тобі вже двадцять п'ять років... — Не розуміє, бісова лялька. Їй аби нове плаття, панчішки фільдеперсові, брилик шовковий...

А може й Аліма така... Мо, вона тільки зараз подобається? Може вона й не гарна зовсім... Треба придивитися пильніше, треба заглянути в душу! Але як його заглянути, коли Ахмет завжди стирчить над душею.

— Українська мова — говорить — подобається. — І сидить на сцені.

— Хм, мало чого мені не подобається...

Якось Аліма не прийшла на репетицію. Не прийшла день, не прийшла й другий... Третнього з'являється й говорить, що все з Ахметом покінчено. Пішла моя голова ходором:

— Ех, момент... Та біда — Ніна, та ще й з „зачатієм“... Оця мені Ніна!

Став розумом розкидати, плани різні планувати. Раз навіть Аліму в город провів (жила в подруги). Та що з того?.. Як приятель, товариш, і не більше. На більше духу не вистачило, побоявся:

— А що як вона та „атанде заломить“ і Ніні похвалиться... Біс її знає... Поки я плани розплановував, а вони й помирилися. Ахмет з Алімою помирилися...

— А щоб вас лиха година мирилася! Хіба так сваряться?.. Ви б у нас з Ніною повчилися. От де краса: інколи й з синяками по три дні носимось.

Але надія жевріє, надія живе. Коли раз посварилися, то треба й удруге чекати. Це вже такий закон... А тоді вже не вдарю лицем у багнюку, тоді обов'язково...

— Але Ніна, як-же Ніна? Вона ж як довідається, то таку еволюційну боротьбу оголосить, що все на світі прокленеш... Та й жалко ж: все-таки жінка, половина, можна сказати...

— Ех, де той соціалізм?.. Де та вільна любов?..

Десь на Україні там провадиться українізація.

А тут у Казані — татаризація.

Афіші написав українсько-татарською мовою. Татари читають по-своєму, а росіяни (доводиться) по-українському... А балачок, балачок скільки! Куди не повернешся, скрізь тільки й чуєш, що українці появились.

Росте настрій, росте.

Початок рівно о дев'ятій. Публіки — яблукові ніде впасти. Музика ріже, аж у вухах лящигь. Настрій на 120.

— Даю третій дзвоник, приготуйтеся! Аліма, чи то... Наталко, глядіть же, той... Та ви мене розумієте...

— Розумію, розумію!

Завіса пішла. Мій віртуоз ударив по клявішах...

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться...

Сумними хвилями покотилося по залі. Публіка замерла, публіка — один слух. Роти навіть допомагають... А Наталка заливається, Наталка душу всю викладає, посилає глядачам...

Ой як болить моє серце,
А сльози не лаються...

Мій вихід...

Дід рудий, баба руда,
Батько рудий, мати руда...

Усміхаються в залі, заливаються реготом, регочуть до кінця... Завіса. Довгі, несамовиті оплески. Біс, біс!...

Антракт. Боже мій!.. Як посунула публіка за куліси, як почали нас гоїдати. Ніколи ще зі мною такого не траплялося: вітають, тиснуть руки, де-хто обіймає... Наталку просто на руках носять, цілують.

— От так українці! От так постановка!..

А я так поважно:

— Не дамо в кашу наплювати! На те ми українці!..

Другого дні красувалися скрізь афіші: сьогодні знову „Наталка-Полтавка“. Ціни на квитки підвищені. Третього дні приїхав з табору Енський авіо-загін, — дайш знову „Наталку-Полтавку“. А четвертого посипалися до мене заяви: „Прохаю приняті в „укрдрамгуртку“.

— Та ви ж мови не знаєте.

— Виучім. Прімі тільки...

Наталка-Аліма стала темою для всіх балачок. Деякі балакуни заходили занадто вже далеко і ловили зручного моменту, щоб повести мене й Наталку до буфету. Власне я був за приший-кобилі-хвіст, бо їм потрібна була тільки Наталка. Врешті цей буфет став мені в печінках: вони їй ласи підпускають, а я сиджу, мов той дурень. Не почувають, остолопи, що я й сам не від того, щоб позалицятися до неї.

Проїшло декілька днів. Публіка просто вимагає вистави. Аліма ластівкою цвірінькає та прохає...

— Щоє вона занадто ласкава зі мною. Чи не закохалася часом у мене?..

Але практично підійти — боюся.

— Що, як гарбуза піднесе? Пропаде к бісу вся енергія, загине й гурток.

Ночами не спав, думав. І якось в голові зародилася думка: інсценувати свій підхід до Аліми... Щоб було просто й непомітно. Сказано — зроблено. Гаряче беруся за роботу — і за три дні інсценівка (власне не інсценівка, а ціла п'єса) готова. В ній я вивожу двох молодят, які закохані одне в одного, але бояться це виявити. Потім, по ходу п'єси, вони потроху облаштуються, облаштуються, і врешті доходять до поцілунків.

— Правильно. Я граю Гриця, Аліма — Зіньку. Коли підчас гри буде відповідати насправді, значить вона не від того, щоб поженитися зі мною.

Мій план реалізується. Все йде — краще й бажать не треба: артистів — хоч проганяй, хор виходить на славу, танцюристів аж п'ять! Аліма голубкою коло мене в'ється, а я... та що там я! Відомо вже... До того ще й Ахмет став рідко показуватися. Коли не-коли на сцену з'являється. Навіть Ніна якось змінилася: то все лайкою дома зустрічала, а тепер завжди лагідна, приязна...

Ніни й Ахмета найдужче я боявся: Ніна коли б довідалась, очі б мені повидирала — це факт. Та й Ахмет би так не подарував: хлопець гарячий.

Ще одне турбувало — це мої артисти: добра половина була закохана в Аліму...

— Що як хто попередить?.. Треба не гавити.

Настав довгожданий день вистави. Я страшенно нервуюся: сьогодні вирішується моя доля... Нарешті й початок. Я лежу на сні — сплю. Зінька, співаючи, збирає в лісі полуниці. Далі наша зустріч, наївні балачки, переглядування... Підходить до того місця де вже й обніматися. Нервово напружений... Поклав їй голову на коліна, вона, говорячи якось зиркає мені в вічі... Очі щось говорять, але що — не зрозумію... Ні, брешу: раз глянула глибоко, глибоко... Але тільки один раз і я не впевнився, чи то вона граючи, чи насправді... Потім злегенька обіймаю її і раптом... вона виривається й тікає.

— Тю, біс тебе бери... Та це ж по п'єсі так. Було б цього не писати... Ех!... Завіса. Грім оплесків. Біс, біс... Знову набігли шанувателі. Знову хвалять вихваляють, але мені не до того:

— І якого я біса не вставив там цілування... Так гарно йшло і на - тобі.

Дія друга. Спершу співи, танці. Далі наша сценка з Зінькою на перелазі. Наближалось головне місце:

— От сяду, обійму, далі так ніжно й жагуче поцілую... Цей поцілунок буде відповіддю на її таємницю.

Сіли, говоримо... Потрошку присуваюсь, присуваюсь беру її за руку. Рука така тепла-тепла, аж гаряча... І Аліма гаряча. І тільки-но я обняв її, притис до себе, як щось загуркотіло і почувся оплески...

— Хто спустив завісу?.. Рано ж, чорти!

— Мені суфльор сказав... Знак подав.

— Щоб вас чорти спускали... Миколо, навіщо ж це похоже?..

— А хіба що? Ви ж скінчили говорити...

— Кінчили, кінчили... А цілуватися?

— Єрунда... Можна й без поцілунок...

— Можна, можна... Я режисер, я сам автор... Хто більше знає?!

Другого дні знову вистава. Заклявся ставити, доки не поставлю на своєму. Скоро й початок. Бігаю, нервуюся, а вона... Зиркнув у дірочку в декоратії:

— Чортів суфльор! Про віщо він з нею щебече...

Залізли в куток, сміються, жартують.

— Що о, невже за руки взялися?.. Їй-богу взялися...

Вибіг на сцену, дав дзвоника.

— Ще ж рано, куди?..

— Не ваше діло... Суфліровать сідай ти, Йване. Миколо геть к бісу зі сцени!

— А це чому...

— Чому, чому? Згадай вчорашнє... Назаре, ставай на завісу — та гляди мені...

— Знаю, знаю — щоб після поцілунок...

Знову голова в неї на колінах, знову вогники блискають в очах, а далі...

Ех, хороше братці отак працювати... Всім клубним режисерам так робити раджу: знайдіть собі Аліму, чи там Ліду, Ніну, Сіму — робота буде.

Прийшов якось Ахмет, хмурий, хмурий...

— Чого ти?

- Розвод хочу взяти...
- Як, чому?
- Не хочу так далі жити. Або зі мною, або к чортам...
- Полізли, полізли по мені мурашки:
- От тобі й на! Чи не взнав часом...
- На ог, чигай. — Вияг якогось листочка, кинув мені.
- „Люба Наталочко... — Писав літун Енського авіо-загону. — Чому ж Винічого не відповідаєте? З двох листів, що я послав, Вам усе зрозуміло...”
- А от другий, от третій, четвертий, п'ятий... Навіщо це схоже?..
- Відлягло трохи в мене від серця:
- А тобі що до цього? Хай собі пишуть... Вона ж не ховає цього від тебе?
- Сама віддала.
- Ог-от, чого ж тобі?
- Як чого... Я не хочу, щоб їй писали.
- А вона винна в цьому?.. На мій погляд Аня чесна жінчина...
- Вона не проміняє тебе на якогось там харпака...
- Увечері взнаю, що Аліма живе в подруги. Пішов туди.
- Алімо, що з тобою?
- Не зви мене так.
- Чому?
- Не хочу, зви Анею.
- Ну добре... Так що з тобою?
- Нічого такого... Завтра виїжджаю до Маріуполя.
- Ти серйозно... чого?
- А що мені лишається робити?.. Коли потрібна буду — викличе.
- Хто, Ахмет?
- Та вже ж не який біс...
- Закрутилося, завертілося в мене в голові:
- Як, Аліма поїде, Аліми не буде... Ні ні-ні... Цього не може бути! Треба щось робити. Але що... Одружитися? Так Ніна, дитина...
- Хапаю її за руку, тисну до грудей:
- Ні, Аню, ти мусиш зостатися... Це ж для мене ніж у серце...
- Ти ж для мене все...
- Чудак! — Глянула в вічі тепло, тепло — Ну як же бути?
- Поки-що тут житимеш, а далі... Далі я на все піду, на все згоден...
- Нащо наприклад...
- Нащо... Все пошлю к чорту... Візьму розвод з Ніною...
- Притис міцно її до себе — боявся, ніби хто забере. Вона притулилася, як кішечка й ніжно гладила мою руку:
- Єрунда, голубе, єрунда...
- Чому? Запитався так, ніби сердився. Стиснув пальці їй, що вона аж крикнула від болю.
- Ну й чудний же ти який, чи чудний, чи дурний... Ти ж уже не маленький і мусиш розуміти. Окрім цього...
- Що окрім цього...
- Є причина, що зв'язує мене з Ахметом...
- Що-о?!
- Уже чотири місяці.
- В мені все похололо й осунулося: виходить — міняв так на так...
- Пройшла хвилинка, друга...
- Ну, йди собі... Коли їхатиму — прийдеш попрощатися, іди...
- Всім еством прилипла до мене, обдала гарячим подихом, прикипіла солонуватими від сліз губами до моїх уст...

Прийшов додому як розбитий. Ніни не було, десь пішла. Ліг на ліжку, увіткнувся головою в подушку... Роем понеслися думки, одна за одною, одна сіріша другої... Далі схоплююся з ліжка, сідаю до столу, починаю писати: „Слухай голубочко! Ну як же бути? Я не можу без тебе зостатися. З тобою вкупі поїде моя радість, моя любов, моє все, все... Без тебе — я суха, мертва дровиняка, що ні нащо не здатна...”

— А далі що... Далі — тпру... А цікаво, як буде при соціалізмі? Невже й тоді мої нащадки будуть в отакому тупікові... Ні — ні, тоді — раз, раз і готово. Бідна моя голова — чому я родився не при соціалізмі...

Маленька павза, пишу далі:

„Ні, ти мусиш бути моєю. У мене теж така історія... Власне не в мене, а в Ніни. Але, що з того. Ми мусимо піти на всілякі жертви. Без жертв щастя в світі не буває. Твоя дитина буде моєю дитиною...”

— Стривай... А хто ж буде батьком моєї дитини... Ні, це не терпить ніякої критики...

Порвав листа, почав нового:

„В крайньому разі можна на посаду влаштуватися, я буду допомагати. І більшого нам не треба. Хай живе вільна любов!...”

— Ні, це теж не чесно... Не чесно й соромно: збігатися день по закутках, ховатися, завжди бути обережним... А в тому: що таке чесність... Єрунда! Всі так роблять — чому мені не можна...

Уже в жар почало мене кидати, холодний піт на чолі виступив. Пишу далі:

„Взагалі треба вийти якось з цього зачарованого кола. Треба обговорити детальніше — може що й вигадаємо...”

— Та це ж я можу й так їй сказати! Навіщо ж писати...

Порвав листа на дрібнесенькі шматочки, ліг знову на ліжко...

Прийшла Ніна. Кинулась до мене, обіймає, цілує. І така мила, мила...

— А я оце в Люсі була. Ми що-вечора з нею гуляємо...

— Гуляй, гуляй — думаю — баба з воза, кобилі легче...

* * *

Кажуть: без контрастів життя було б не цікаве. Правильно. Контрасти є, й будуть... Ради контрасту, мабуть, і Ахмет з Алімою знову зійшлися. А мені що... Розв'язалося моє болюче питання. І без соціалізму обійшлося: гуляємо собі по маленьку, репетируємо... І люди і ми задоволені.

... Гуляємо. А ніч така гарна, така гарна... Аліма прилипла з боку і воркоче, воркоче...

— Ну, куди підемо?

— А мені все рівно...

— Ахмет дома?

— Ні, десь на конференції.

— Так підемо в Панаєвський.

— Тільки нелюдними вулицями, щоб з ким не зустрітися...

Одна вуличка, друга, третя... Скоро й Панаєвський... Враз із-за рогу налітаємо на другу парочку... Налетіли й стали. Стали й мовчимо. Мовчимо й дивимось... А вони на нас дивляться. Мовчать і дивляться...

— Ну що ж, здрастуйте!

— Здоров, іпташ, здоров... — Простягає руку.

— Так і ви ж здоровкайтесь. — Це я до наших компаньйонів, а вони в рості і тікати. — Е ні-ні, стійте голубоньки! Ахмет, переймай.

Половили, позводили до купи, стоїмо...

— Ну що ж далі робити будемо? Ніно, Алімо...

А вони в хусточки кутаються, хникають... Плачуть, чи регочуть.

— Так отакий ти голубе... Не ждав!

— Ніколи й я не надіявся...

— Як же так?

— Та як бачиш...

Постояли, помовчали і пішли вздовш по вулиці. Ми з Ахметом з боків, а половини в середині. Смішно було й ніяково, смішно й соромно...

— Ну й Ахмет, ну й Ніна!.. Не дали в кашу наплювать.

Зайшли в ресторан. Замовили дюжину.

Я:

— Так за чиє здоров'я?

— Пий за своє, а потім побачимо.

Випили, закусили.

— Ну товариші, так мінятися, чи що, будемо?

— Як?!

— Так на так... Ти береш Ніну, я беру...

Дівчата з місць — ми посадили.

— Згода Ахмете?

— Та як же... Аня той...

— І Ніна той...

— Що той...

— Та той... Так на так виходить. Тільки й ріжниця: в тебе буде українчення, а в мене — татарчення...

Останнє зусилля й дівчата в двері й на вулицю... Ми з Ахметом ще сидимо і мовчки допиваємо дюжину...

Василь Микко

РАНОК

Тріпоче ранок пліткою з води.

Хіба це осінь: здотоясний дим,

Волошки-тіні, брук, мов скло,

Дахи умиті, малинові,

І сонце — затишок під матернім крилом!

Бульваром йду. Вже взяв старий — їжак.

Ось хлопці на Десну біжать,

Хрумтять антоновки, в руках вудки.

Хутчій, — чекають вже себелики й плітки!

(Ловить, здорові!)

На щастя їм услід всміхається Ілліч.

Під ним вінок (то МЮД'у дар) не в'яне.

І айстра, — незагойна рана —

До помсти кличе...

Доріжка в листі, як в лисичім хутрі.

А в тінях роси — перламутри

Жідибно сонце лиже...

„Двохлистки“ шум: друкарня. Ближче.

Перестріває, жде

Робочий день.

Червиль

Михайло Мик

НОВА П'ЯТИРІЧКА

Велетинськими зусиллями трудящих мас наша країна вступила в добу реконструкції, досягши на грані другого десятиріччя свого політичного існування довоєнного господарського рівня. Стара економічна база вже використана, потрібні Дніпрельстани, потрібна індустріялізація країни, щоб рухатись далі. І будуюмо Дніпрельстани, складаємо на нову п'ятирічку величезний план індустріялізації, інтенсифікації, раціоналізації нашого радянського господарства.

Але мистецтво, зокрема література, в цьому загальному культурному процесі дуже відставала, почавши свій розвиток, власне, з другого п'ятиріччя, з років 1922—23, коли, з початком НЕП'и розвинулись видавництва, коли припинилась озбройна боротьба на Україні і заговорили про черговий — третій освітній фронт, як нагальну, першорядну потребу, коли відбувся XII з'їзд комуністичної партії і сказав своє владне слово про національну політику.

Цей початок другої п'ятирічки, роки 1922—23, і були, власне, початком відродження української літератури в її нових радянських формах. Тоді ж розпочав свою комахину роботу на революційно-селянській літературній ділянці і Плуг, збираючи молоді літературні, породжені Жовтнем сили, допомагаючи їм оформитися і виявитися. Зусиллями, головним чином, плужан 1923 року видавництво Шлях Освіти видає „Бібліотеку селянина“ (в світ вийшло 42 книжки) — першу систематичну серію українських радянських художніх видань для масового читача, що в сотнях тисяч примірників розійшлися між нового читача (не ставимо на перше місце різних раніших видань, Всеукраїткомато — що, бо через відсутність апарата розповсюдження ці видання майже змарнувались і впливу на читацьку масу великого не зробили та й на широкі читацькі маси розраховані не були) отож ця „Бібліотека селянина“ була перша організована спроба революційно-селянського письменства виявитися в книжці — і спроба успішна, ефективна.

Але майже все це минуле, друге п'ятиріччя української радянської літератури (ми розглядаємо її революційно-селянський сектор) жило ремінісценціями, спогадами, враженнями, впливами п'ятиріччя першого — доби збройної громадянської війни, одвертих сутічок бідноти з багатіями. Червоний фронт, бандити, партизани, голод, ревкомки, одверті виступи куркульів, продподаток, перші спроби утворити комуні і колективи — ось що складає зміст літературних творів минулої доби. Підсумки її бачимо в трьох альманахах „Плуга“, в журналі „Плужанин“, в сотні плужанських книжок помічених роками 1922—27. Знов нагадуємо, що ми розглядаємо лише революційно-селянський сектор жовтневої літератури, але коли б схотіли захопити її всю, так ті ж явища спостерегли і в альманасі „Гарта“, і в збірнику аспанфутів, і в „Радіо в житах“ В. Поліщука та в „Осени“ Хвильового, і в перших числах „Молодняка“, „Гарта і „Ваплите“ — скрізь переважають враження перших років революції, скрізь іще бракує висвітлення доби творчого будівництва, нових шляхів відбудови нашого радянського господарства, не кажучи вже про те, що робітник — головний творець і організатор цього господарства, — лишається ще й досі десь на останньому плані, не освітлений, не виявлений, хоч ніби й пора б на те.

Зокрема майже не відбився в художній літературі геніальний кооперативний план товарища Леніна, цей наріжний камінь дальшого соціалістичного будівництва. Загальні агітаційні заклики до комуні, пара невеличких оповідань на цю тему (на зразок „За політику партії“ Л. Первомайського в третьому альманасі „Плуга“ та „Історії однієї комуні“ Я. Качури в „Бібліотеці селянина“) — і по тому. Тим часом саме на плакання цієї ідеї, виображення її всіма можливими способами мусить бути прикладено як найбільше зусилля — і в цьому мусить полягати основа тематичного плану нової третьої п'ятирічки, що оце в неї вступаємо.

Револуційно-селянські письменники, виконуючи свою громадську роль у радянському суспільстві, повинні не згірше політиків і економістів знати й розуміти цей геніальний кооперативний план, усвідомити собі всю його велич й стежити як найпильніше за переведенням його в життя, відзначаючи кожний етап його розвитку, всупереч усім твердженням колективізму в усіх його проявах у своїй художній творчості. Тут бо закладені підвалини переходу до соціалізму, що ми його виспівуємо, тут бо запорука успішності цього переходу, всупереч усім твердженням маловірів, і тут бо плацдарм боротьби з цими маловірами, що в переполосі схибили з ленінського шляху і штовхають нас під ноги буржуазії. Характерні свої ознаки набуває ця боротьба у нас на Україні в формі так званої літературної дискусії з Хвильовізмом й Шумськізмом, боротьба, в якій „Плуг“ з самого її початку брав посильну участь. Суть цієї боротьби в підштовхуванні маловірної частини української інтелігенції, письменників, що втерали перспективи соціалістичного будівництва, — до спілки з українською націоналістичною буржуазією — рештками старої і паростками нової. Супроти цих спроб, сполучених з пропагуванням хибної, антипролетарської теорії боротьби національних культур, мусимо протиставити ленінську славнозвісну змичку пролетаріята з революційним селянством за керівництвом пролетаріату, мусимо пропагувати теорію інтернаціоналізму, боротьбу за нову пролетарську культуру всіма мовами в єдиному спільному фронті. В цьому полягатиме ідеологічна суть

Група письменників з проф. В. Сімовичем (Прага) підчас перебування його в Харкові на конференції про укр. правопис. Сидять (з ліва): І. Микитенко, А. Плянов, В. Сімович, С. Пилипенко, П. Тичина. Стоять: М. Лебідь, М. Самусь, В. Мінко, О. Демчук, Ан. Гак, М. Биковець.

нового п'ятирічного плану нашої молоді літератури. Відбити спроби буржуазії, дати відповідь маловірам, що піддаються її впливам і, — для революційно-селянського сектору зокрема — дати одсіч спробам співникам буржуазії — куркулям протаскати свої погляди в літературу, оформлювати в ній свою глтайську ідеологію — ось завдання найближчих років, поруч із завданням конструктивного характеру.

А що ж конструувати на селянській ділянці засобами художнього слова? Ясно — ті кадри революційного селянства, середияцтва й незаможництва, що йдуть шляхом піднесення свого господарства в кооперативних його формах, що всотуються в загальне соціалістичне будівництво, будучи водночас і одним із його чинників, рушіїв, двигунів. Революційно-селянська література перестане бути революційною, коли не матиме постійно цього завдання на оці. Спілка Плуг написала в перших параграфах свого статуту 1922 року, що вона заснована для боротьби з власницько-міщанською ідеологією серед селянства — і це має бути її гаслом у повній мірі й надалі. Не країна окремішніх замощених господарів, а країна великої техніки, великої соціалістичної промисловости, індустріальної і сільсько-господарської — такою має стати наша республіка. До цього ми йдемо — і свої літературно-громадські зусилля маємо прикладати до швидшого поступу на цьому величеському шляху до нового життя.

Та ці зусилля письменницькі внести свою посильну частку праці в загальну трудову скарбницю будуть тоді лише дійсні, корисні і актуальні, як що озброїмось ми великим мистецьким умінням, як що скваліфікуємось на добрих майстрів художнього слова і до природного свого хисту додамо великі технічні знання, великий досвід, нагромаджений минулими літературними поколіннями. Але, якщо в галузі політики революція з перших днів дала певні кадри досвідчених керівників, майстрів революційно-політичної справи, теоретиків і практиків її, що відразу зуміли взятися за збудовання нового апарату радянської влади, якщо в галузі економіки не бракувало робітників, що з величезними зусиллями, ламаючи всі перешкоди й труднощі, зуміли устаткувати нове радянське господарство, — то в галузі мистецтва тих достатніх кадрів революційних майстрів не було. В літературу ми прийшли учнями, що ледь-ледь тямали первісні елементи її. І якщо ми говоримо про добу реконструкції господарства, тоб-то констатуємо факт повного використання минулої спадщини, повної загрузки всіх засобів виробництва, що лишились нам від буржуазії — на літературній ділянці ми ще похвалитися цим не можемо. Літературна спадщина минулого, величезний досвід минулих літературних поколінь, їх технічні надбання, їх уміння оформлювати свій словесний матеріал, компонувати його з метою як найкращої систематизації і виявлення своєї думки й чуття, як найсильніше впливати на свого читача засобами емоціонального зараження через художні образи — цього всього в повній мірі ми не опанували, цього ще молода радянська література як слід не вміє.

Тим часом культурні вимоги трудящих підвищуються що раз. Зліпшений матеріальний добробут, нормальне трудове життя що раз ці вимоги диференціюють і ще збільшують. Складні проблеми, що стоять перед радянським письменством, як тема для виображення в майбутній творчій роботі, потребують також великого технічного уміння — інакше бо всі спроби їх висвітлити лишаться недейсненними і читачем не прийнятими. Отож гасло ще далі глибокої кваліфікації лишаються й надалі гаслом усього радянського письменства загалом і кожного письменника, що хоче бути в рядах літературного активу зокрема, гаслом настирливим, гаслом життя і смерті.

Куди має бути скерована ця праця в галузі удосконалення, перетравлення досвіду минулого і шукання нових літературних форм — оті

початки реконструкції в мистецькій техніці? Наша практика, підкрплена марксистською теорією мистецтва, говорить, що доба творчого будівництва молодію переможної класи тягнеться найбільше до реалістичних форм, хоче монументальної, серйозної, і глибокої теорчости в широких, синтетичних образах, зневажає фальшованими циялькованіями, мистецькими дармовісами, хоче таких творів мистецтва, котрі водночас були б глибокі, прекрасні, складні і — приступні широким трудящим масам.

Отож вироблення стилів і форм гідних нашої великої будівничої доби, з використанням усього потрібного для цього з досвіду минулого і з упертими шуканнями нового, має стати основою так мовити формально-мистецької програми майбутніх років. Нове вино потребує нових міхів, старі воно, шумуючи, розірве.

Мусимо також пам'ятати, що ці майбутні роки зведуть нас лицем до лиця з закордоном: із Заходом і Сходом. Доба замкнутости в своїх територіальних межах проходить. На черзі порядку денного стоїть, так мовити, культурний експорт і імпорт, обмін культурними цінностями. І в цій крамоміні, як і в усій нашій торгівлі з закордоном, ми повинні мати „сальдо“ на свою користь. Українська жовтнева література в новому п'ятиріччі мусить вийти за кордон, мусить здобути належне місце на світовому ринку. Але для цього годі мати одного гарячого бажання — треба мати добре „кондиційне зерно“... Та не Захід і Схід повинні бути в центрі наших змагань здобути собі читача, опанувати його. Не в Захода і Схода нам учитися: насамперед учитися треба в свого широкого радянського читача тут, на своєму терені, в країні, де будуватиме соціалізм. Цей читач є водночас і героєм наших творів і їх замовником, цінувачем, найпершим і найголовнішим критиком. Зв'язок із цим читачем — теж проблема життя і смерті вищого письменства й кожного письменника окрема. Письменники без читача — не письменник.

Серед різних форм організованого зв'язку з читачем, термометром, що показує теплоту цього зв'язку — є часопис. Ми, плужани, повинні в новій п'ятиріччі так поставити свій журнал, щоб він дійсно став чинником масового впливу на сільське читачівство, на сільський актив. Період самоорганізації й літдискусійної боротьби не сприяв можливостям такої реорганізації. Тепер у новій ситуації на літературному фронті, ці можливості появились і мусимо їх як-найскорше використати.

Теж саме можна сказати про видавництво Плужанин, організоване рік тому заходами плужан з участю деяких не плужан, що співчували цій меті. Розпочавши свою видавничу працю буквально з копійками, воно вже за цей перший 1926/27 рік свого існування спромоглося видати 30 назв різних книжок і здобути собі певну популярність у книготорговця й читача. Але це були одно-двох аркушеві метелики. На щось більше матеріальної спроможности ще не було. Та вона мусить бути. Кооперативне видавництво письменників повинне притягти досить коштів, щоб розвинути свою працю й дати сільському читачеві гарну книжку, а водночас допомогти молодому радянському письменникові виявитися. Ті окремі громадяни і цілі радянські організації й установи, що співчувають такій меті, безперечно допоможуть це здійснити в новому п'ятиріччі.

Лишається сказати ще кілька слів про міжорганізаційні літературні справи. Вони для Плауга нескладні і ясні. Плауг, як організація революційно-селянських письменників має своє цілком визначене й певне місце на літературному фронті. Він у складі організацій, що керуються пролетарською ідеологією і борються за пролетарську культуру, являється чимось подібним до відділів для роботи на селі, селянським сектором єдиного цілого. Революційно-селянське письменство не творить собі якоїсь

особливої ідеології, але творить специфічні методи роботи, орудує специфічним матеріалом у специфічному оформленні. Одже Пług має посісти своє особливе місце в федерації радянських письменників, що раніше чи пізніше стане у нас фактом. Пług не монополізує роботу на селі, роботу з сільськими темами, як і не обмежує творчі устремління і художню фантазію своїх членів тільки сільськими темами. Але вже сам склад Плугу, походження і звязок його членів, загальний напрям його роботи обумовлюють значну перевагу сільської тематики й сільського оформлення художнього матеріалу.

Отож літературно-громадським завданням Плугу, як раніше, буде укріплення пролетарської ідеології серед своїх членів, не збавляючи в їх творчості селянських образів, цієї конечної передумови впливу на селянство, як каже відома резолюція ЦК ВКП(б) 1925 року. Нема сумніву, що й далі будуть спостерігатися в окремих письменників ба навіть і в цілях їх групах вагання й хитання, будуть факти переплигування з одної організації в другу, зречення й маніфестування, але основні центри пролетарської — (ВУСПП) і революційно-селянської (Пług) груп письменницьких уже усталились. Підкріплені організацією літературного молодняка, вони мають за керівництвом своїх комфракцій вести перед у літературній політиці — в єдиному жовтневому блоці. Хто не пристане до цього блоку — буде за межею жовтневої пролетарської літератури, гідний назви хіба радянського письменника, назви, що охоплює багато відтінків так званого „попутництва“.

Отож, вступаючи в нову третю радянську п'ятирічку, мусімо скласти собі, як і все наше господарство, такий план своєї праці, з ясно окресленою метою, з певними завданнями в галузі художньої продукції, витворення мистецьких цінностей — так цілі організації, як і поодинокий, кожний зокрема, письменник. І письменник — революційно-селянський буде пам'ятати, що в цій майбутній п'ятирічці у нього є почесне і відповідальне місце в літературно-громадській праці. Він буде потрібним гвинтиком у величезній машині соціалістичного будівництва. Він мусить допомагати втягувати в це будівництво селянські маси, пропагувати серед них великий кооперативний план, виображати кожний крок у здійсненні цього плану в своїх художніх творах, живописати всі перипетії класової боротьби на селі в доступних для села формах, виробляючи з себе досконалого, вмілого майстра художнього слова, такого майстра, що міг би зійти на ширший, ніж сама Україна, кон діяльності, що міг би держати пролетарський прапор, так високо, що в тіні його сховалися б вороги пролетарської диктатури й усі маловіри, що плутаються десь по-під ногами й шкодять пролетарській переможній ході.

Це несе з собою нова п'ятирічка і це ми зробимо. Запорука тому — владний голос трудящих мас, що створили Жовтень у нас і створять у всесвіті.

С. Пилипенко

УКРАЇНСЬКЕ КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО ОСТАННЬОГО ДЕСЯТИРІЧЧЯ В ЦИФРАХ

Сільське господарство та індустрія перейшли за довоєнний рівень. Книжкова продукція, що входить, як галузь народного господарства, до складу „легкої індустрії“, теж вийшла за довоєнні норми і разом з іншими галузями перебуває в процесі реконструкції видавничої промисловості.

Але книжкова продукція України в минулому — це зовсім не українська книжкова продукція. Царський уряд так до війни, як і під час війни, ретельно подбав, щоб не дати нам тепер порівнювати наші досягнення з довоєнною літературною продукцією: порівнювати довелося б із пустим місцем.

Наша молода статистика друку ще не дійшла до такого стану, коли б на її підставах можна було будувати закони літературного життя. Але безперечно в майбутньому можна буде довести, що органічний склад книжкової продукції країни є показником її культурного життя, господарного стану то-що. Майбутня статистика друку оперуватиме формулами. Ми поки що маємо змогу тільки скупчувати сирі матеріали. І наші узагальнення часто можуть бути тільки наслідком інтуїції.

Яка роль красного письменства в книжковій продукції країни? До чого нам слід прагнути в інтересах загально-культурних: зменшення чи збільшення художньої літератури і навпаки — зменшення чи збільшення літератури наукової та науково-популярної? Майбутня історія літератури підперта бібліографічною статистикою, дасть на це запитання тверду й рішучу відповідь. А ми можемо тільки висловити свою думку. Перевага красного письменства в книжковій продукції є ознака раннього стану книжкової культури. Ступінь зменшення питомої ваги красного письменства — в історії книги країни — факт позитивний. Але разом із тим, абсолютне зменшення або стабілізацію кількості художніх творів треба вважати за явище негативне. Абсолютно красне письменство повинно невинно зростати: зменшення абсолютної кількості творів з красного письменства було б такою ж тривожною ознакою, як зменшення споживання мила, паперу та інших речей, що на підставі їхньої наявності судять про добробут людності.

Отакі загальні положення, з якими підходимо до цифрової характеристики стану української художньої літератури.

До цього треба додати кілька зауважень у справі методології статистики художньої літератури.

Наведені нижче цифри розроблено на підставі обліку тих книжок, що збереглися в Українській Книжковій Палаті, Інституті Книгознавства в Києві та головних книгосховищах УСРР. Можливо, що враховано не всі книжки, що вийшли за часів громадянської війни, руйни комунікацій і т. ін.

З художньої літератури довелося виключити твори для читання в класі, видання для дітей то-що: оскільки довелося довіряти титуловому аркушеві, можливо, що частина таких видань залишилася й не увійшла в підрахунок.

За одиницю взято не літературний твір, а видання (книгу, брошуру). Це звичайно, не завжди може відбити справжній стан справи: п'ять перевидань малесенького оповідання вважається при такій системі за 5 книг, а один том збірки творів, що містить удесятеро більше матеріалу, вважається за одну книгу. Тому порівняння доводилося робити й на підставі кількості сторінок, цеб-то, літературного матеріалу.

На жаль, відомості про тираж у нас є тільки за останні часи. Отже, порівняти тиражі не було змоги, хоч таке порівняння дало б

надзвичайно цікаві наслідки для характеристики цілевого поставлення книжок перших та останніх років десятиріччя 1917—1927 років.

Почнемо з підсумків.

Усього з красного письменства було видано (без збірників, читанок та декламаторів):

	Авторів	Книжок	Сторінок
1917 р.	87	181	10.351
1918 "	149	297	24.125
1919 "	85	147	13.156
1920 "	49	74	5.700
1921 "	47	70	3.300
1922 "	30	45	2.965
1923 "	50	60	6.331
1924 "	84	138	9.99
1925 "	169	286	21.682
1926 "	140	238	28.547
1927 "			
(I—III кварт.)	145	285	38.723

Припадає сторінок на :

	1 книгу	1 автор
1917 р.	55	119
1918 "	81	162
1919 "	89	165
1920 "	79	116
1921 "	47	70
1922 "	66	99
1923 "	105	126
1924 "	73	117
1925 "	75	128
1926 "	120	204
1927 "		
(I—III кварт.)	136	260

Навіть поверховий огляд цих таблиць приводить до таких висновків. Роста книжкова продукція з красного письменства, перескочивши всі рекорди минулих років. Особливо помітний цей зріст не так що до кількості окремих випусків книжок, як що до кількості сторінок. За поточний рік продукція мабуть удвічі перебільшить рекордні цифри 1918 року. «Крива» піднесення — після падіння перших років неп'я — з 1923 року невинно йде вгору. Книга чим раз грубішає, збільшується її середній обсяг, збільшується число сторінок, що припадає на одного автора: замість хижацького «екстенсивного» господарства перших днів революції, видавництва плановим порядком ідуть до ґрунтовного ознайомлення читача з тим або іншим автором: класичним і сучасним, оригінальним і перекладним.

Частину зазначеної літератури складає література перекладна. Треба сказати, що взагалі роля перекладної літератури в українському письменстві ще дуже незначна, і менша, ніж, приміром, у літературі російській.

Так, перекладна література (з усіх мов) дорівнює за 1917 рік — 9⁰/₁₀₀, 1918 — 16⁰/₁₀₀, 1919 — 15⁰/₁₀₀, 1920 — 18⁰/₁₀₀, 1921 — 34⁰/₁₀₀, 1922 — 14⁰/₁₀₀, 1923 — 31⁰/₁₀₀, 1924 — 12⁰/₁₀₀, 1925 — 18⁰/₁₀₀, 1926 — 16⁰/₁₀₀, 1927 (I—III кв.) — 19⁰/₁₀₀. У середньому перекладна література дорівнює 15—20⁰/₁₀₀ від загальної кількості літературного тексту. Винятково фігурують 1921 рік (рік перекладних російських агіток) та 1923 рік (рік фундаментального видання творів Короленка за постановою РНК), що дали зверх цієї норми.

а також 2 роки, що дали менше норми: 1917 (перший рік вільного видавання української книжки) та 1922 (рік зменшення книжкової продукції взагалі — оригінальної й перекладної).

Цікаве співвідношення перекладів з російської та інших мов:

Роки	Авторів			Книжок			Стор. (заг. кільк.)			Сторінок (‰/10)		
	Рос.	Інш.	Разом	Рос.	Інш.	Разом	Рос.	Інш.	Разом	Рос.	Інш.	Разом
1917	7	8	15	7	10	17	331	601	932	35	65	100
1918	10	31	41	13	45	58	1151	2804	3955	30	70	100
1919	10	12	22	16	14	30	652	1316	1969	33	67	100
1920	8	6	14	8	6	14	478	540	1018	47	53	100
1921	12	6	18	15	6	21	377	739	1116	34	66	100
1922	1	1	2	1	1	2	48	62	110	44	56	100
1923	3	5	8	6	6	12	1752	292	2045	85	17	100
1924	9	8	17	14	10	24	482	648	1130	43	57	100
1925	28	13	41	36	17	53	1834	1976	3810	48	52	100
1926	21	26	47	28	29	57	1616	2608	4244	38	62	100
1927												
(I—III кварт.)	16	16	32	17	27	44	1456	5848	7304	20	80	100

Наведені цифри подають цікавий матеріал для характеристики впливу. Характерно, що 1918 рік — рік розквіту націоналістичного романтизму й шовінізму, рік війни з Радянською Росією, дав 30% російської перекладної літератури, тоді як 1927 рік, щойно закінчивши літературну дискусію та одкинувши „психологічну Європу“, дав удвічі більше перекладів з європейських мов. Цього року „Європа“ в перекладній літературі забирає 80%, Росія тільки 20%. Останні роки, час спокійної редакційної планової роботи, виявили тенденцію до послаблення російської частини в перекладній літературі і підсилення впливу шедеврів світової літератури.

Ця тенденція наочно викажує себе, коли взяти відсоток відношення до загальної книжкової продукції з красномовного письменства тільки неруської перекладної частини.

1922 р.	2,3%
1923 „	4,7%
1924 „	6,8%
1925 „	9,4%
1926 „	9,9%
1927 „	
(I—III кварт.)	15,2%

Ці цифри переконують у тому, що наші видавництва взяли певну лінію на збільшення перекладів світової художньої літератури і доводять,

що саме радянський період українського красного письменства визначився органічним зростанням і зміцненням звязків із світовою культурою.

Треба зупинитися на розподілі оригінального українського красного письменства на „батьків“ та „дітей“, за термінологією С. О. Єфремова. Це питання чи не з найважливіших. Справді бо: кого вважати за „класика“ або за „старого“, а кого й за „сучасного“ письменника? Який „*principium divisionis*“ (основу розподілу) взяти? Без жодного сумніву ми відносимо до класиків Котляревського, Гулака-Артемовського, а до нових письменників — Головка або Поліщука. Від перших нас відмежовує століття, вони давно померли, і видавати їх можна, як коштовну, „класичну“ літературну спадщину минулого; другі живуть і беруть активну участь у сучасній боротьбі та будівництві. Чи можна не вважати за „класиків“ живих Винниченка, Стефаника, Олеся, і навпаки — за „сучасних“ поетів, — Вас. Єллана, Чумака, що вже померли? Поділ за класово-ідеологічною ознакою примусив би визначити того самого письменника 1917 року — як старого, 1927 — як нового. Такий поділ вніс би ще більше ускладнень.

Тому я заздалегідь зазначаю, що подальший розподіл не вільний від деякого суб'єктивізму. Але не освітлити цього питання не можна.

В кожному красному письменстві повинна бути якась рівновага між старим і новим. Перевага старої літератури може бути за якоюсь межею — шкідливим явищем, коли „мертві тримають живих“.

Ми пам'ятаємо виступи ватажка італійських футуристів Марінеті проти старої культури, культури історичного Риму, що не давала розвиватися новій урбаністичній культурі Італії. З другого боку, неуважне ставлення до класиків, як корисного матеріалу для самого будівництва нової літератури, може бути проявом літературно-технічного неучтва.

Я навмисне не роблю жодних висновків із поданих нижче цифр: ми ще не знаємо, яке співвідношення між сучасним та старим письменством є нормальне для нашого часу. Мабуть, останнє слово в літературному двобой батьків і дітей скаже третя сила — читач.

Обмежимося скромним завданням: з'ясувати, що дала читачеві видавнича робота десятиріччя (та й то в цифрах, а не критичних оцінках).

Книжкова виставка. Куток видавництва „Радянське Село“

Отже, видано було

	Класичної й старої літератури			Нової й сучасної			Разом оригінальн. літератури	
	Авторів	Книжок	Сторінок	Авторів	Книжок	Сторінок	Книжок	Сторінок
1917	35	111	7.465	37	53	1960	164	9425
1918	57	164	16.746	51	75	3424	239	20170
1919	40	88	8.799	23	29	2388	117	11187
1920	23	42	3.620	12	19	1062	61	4682
1921	14	22	1.665	15	17	519	39	2184
1922	10	22	1.868	18	21	1049	43	2917
1923	9	18	2.803	33	40	1490	58	4293
1924	18	41	4.417	44	72	4252	113	8669
1925	22	56	9.767	106	177	8105	233	17872
1926	36	106	18.726	57	85	5597	181	24323
1927								
(I—III кварт.)	32	125	22.881	81	116	8538	241	31419

Ми бачимо, що перші роки революції відзначилися великою перевагою класичної (старої) літератури (79—83%). Починаючи з радянського періоду—1919 року, класики здають свої позиції, одступаючи 1924 року майже до 50% Гасло літературної освіти, нове наукове редагування класиків, попит ринку—все це спричинилося до того, що класики з 1924 року до наших днів ідуть угору, забираючи (що до кількості літ, матеріалу-сторінок) до $\frac{3}{4}$ книжкової продукції.

Картина стає ще ясніша, коли підрахувати, скільки сторінок припадає на автора старої та молодшої генерації.

	Старої	Молодої		Старої	Молодої
1917	213	53	1923	311	45
1918	294	67	1924	251	87
1919	220	104	1925	444	76
1920	157	86	1926	520	98
1921	119	34	1927		
1922	187	58	(I—III кварт.)	715	105

Не вирішуючи, яка причина цього явища (хто в ньому винен,—видавці, сучасні письменники чи споживач), мусимо констатувати, що класики „пухнуть“ значно більше, ніж молоді письменники. Коли 1927 року старий автор одержав сторінок на 185% більше, ніж 1924 року, то молодий за той саме час одержав тільки 77% додаткової „літературної площі“.

Величезні зміни відбулися в особовому складі авторів. Якщо в класичній літературі число авторів (та й прізвища їхні) залишається майже без змін, то вже для сучасних письменників оця кількість змінюється (не кажучи вже про зміну самих письменників).

Революція піднесла до літературної творчості значні шари робітничого й селянського активу.

1918 року, „за доби інтенсивної роботи та запопадливого піклування, щоб налагодити літературну продукцію“ (С. О. Єфремов),

надруковано твори 51 автора. 1925 року, час літературного „масовізму“, число нових авторів дійшло до 106.

Не може поборити спокуси й від сухих цифр не перейти до критичного матеріалу. Одна тільки кількість ще не доводить нічого про значні досягнення. Порівнювати продукцію жовтневої літератури з новою літературою 1917/1918 р. треба не в цифрах, а переглядаючи самі книги.

При такому порівнянні виявиться, що рр. 1917—1918 були часом розквіту книгарства, а не творчої літературної роботи. Попит на українську книгу був величезний. Купували все, що виходило на ринок. „Книгар“ устами якогось кореспондента писав, що книжковий ринок може дати не тільки кавалок хліба, а ще й „з маслом“. На видавничу роботу похапцем накинулися всі. Видавництва зростали в глухих кутках України, друкуючи або випадкові уривки класичної літератури, або плоди творчості місцевих „геніїв“, що в більшості не дожили до Жовтневої літератури. Підсумовуючи цей період, рецензент „Книгара“, (стор. 1390), пише: „... настав час буйного розквіту українських сил — незмірно зросло коло української інтелігенції, збільшився попит на українську книжку взагалі і на бєдетристику зокрема — і тут, треба признатися, понизився (в порівнянні до попереднього, звичайно) рівень української літературної творчості. Справді, що за цей час, за останні два-три роки ми маємо високохудожнього, талановитого, про щоб можна було сказати — це найкраще“.

Ще раніше В. Старий писав: „Коли нам усміхнулася доля і безліч друкарських машин почала викидати на ринок твори О. Островських, Мандрик, Левченків, Жихаренків та інших новітніх письменників, що зростали, як гриби по дощі, — на книгарських полицях ми й досі не маємо повних збірок творчості В. Винниченка, Лесі Українки, Карпенко-Карого, Франка, Кропивницького, Стефаника, Марка Вовчка і т. ін. і т. ін.“ („Книгар“, стор. 990). Він же скаржився: „не хочеться заводити в „Книгарі“ спеціального відділу „Макулатура“. А С. Паночнін, подаючи статистику української книги за 1917 рік, таки завів цей відділ!

Нашу книжкову продукцію з красною письменства навіть і порівнювати не можна з тією анархічною мішаниною з шматків класичної літератури й тогочасної макулатури, що здебільшого являла собою художню частину книжкового ринку 1917—1918 років.

Паростки нової, справжньої художньої літератури пробивалися по журналах. До речі, чи не оберне догори ногами всі наші висновки про кількісний зріст нової української літератури аналіз журнальної продукції? Навпаки — тільки ствердить:

1917 р. в журналах уміщено 244 твори 86 авторів

1926 р. „ „ „ 600 „ 287 „

Як поділялася оригінальна література за формою? На це відповідає така таблиця: (див. стор. 64).

Для всіх відділів літературної праці найсприятливішим часом були роки 1925—1927. Для всіх відділів „неврожайними“ роками були перші роки неї (1921—22). Крім драматичної літератури, що має майже стабілізований обсяг, усі інші форми літературних творів ростуть. Проте, проза має наочну перевагу над поезією по всіх показниках. За перших років десятиріччя, навпаки, поезія що до кількості авторів навіть перевищувала прозу, а по кількості сторінок була з нею на однаковому рівні. 1927 ж року проза дала втричі більше матеріалу, ніж поезія. Цікаво відзначити, що середній обсяг книжок із поетичними творами (1926 р. — 180 стор., 1927 — 140) переважає середній обсяг книги

	По е з і я			П р о з а			Драматичні твори		
	Автор.	Книж.	Стор.	Автор.	Книж.	Стор.	Автор.	Книж.	Стор.
1917	34	61	3658	23	81	4866	15	22	907
1918	35	80	7185	30	84	8691	34	75	4294
1919	21	32	3807	37	80	7103	5	5	267
1920	14	30	2332	10	17	1746	11	14	604
1921	15	22	1411	7	9	482	7	8	291
1922	13	15	877	8	10	997	7	18	1043
1923	14	17	803	16	24	1695	12	17	1798
1924	16	25	2576	29	52	4139	22	36	1954
1925	27	38	2943	66	143	12224	35	52	2705
1926	19	31	5570	47	108	15141	27	42	3612
1927									
(I—III кварт.)	30	50	7029	62	164	21835	21	27	2555

з прозаїчними творами (1926 — 140, 1927 — 133). Невмирущий „Кобзар“ та „Байки“ Глібова чимало спричинилися до цього характерного для українського письменства явища.

Хто видавав книги з красного письменства?

Головними продуцентами були ДВУ та „Книгоспілка“. За останній час дещо з красного письменства видає „Укр. Робітник“ та „Пролетарий“. Крім цієї групи головних „командних висот“ радянського сектору період-видань, художню літературу видають також і приватні видавництва та видавничі об'єднання („Рух“, „Слово“, „Час“, „Сяйво“). Роль інших видавництв у цій роботі досить незначна. Так, за 1927 рік усі інші видавництва дали 16% назов, 6% друк. аркушів та 19% тиражу видань з красного письменства.

Співвідношення радянського сектору та сектору приватної ініціативи за останній час таке:

	Назов	Друк арк.	Тираж (на тис.)
1923/24 операц. року			
4 основн. видавництва	79	446	309
Приватні	45(36%)	236(55%)	134(25%)
Разом	124	682	533
1924/25 операц. року			
4 основн. видавництва	265	1177	2314
Приватні	58(18%)	385(25%)	283(11%)
Разом	323	1562	2597
1925/26 операц. року			
4 основн. видавництва	271	1185	1556
Приватні	118(30%)	895(43%)	648(29%)
Разом	389	2080	2204
1926/27 (I—III кварт.)			
4 основн. видавництва	159	1311	731
Приватні	107(40%)	685(33%)	285(28%)
Разом	266	1996	1016

Цифри виявляють, що приватні видавництва відіграють велику роль у виданні красного письменства. Дальша аналіза доводить, що їхня продукція переважно припадає на класичну й стару українську літературу, а також на перекладну з чужоземних мов. Тут деякі з приватних видавництв мають досягнення, варті уваги, як, приміром, „Сяйво“ з його збіркою творів Джека Лондона.

Зменшення роботи в галузі красного письменства наших державних видавництв, зміцнення приватного видавця викликає відповідь з боку письменників, що засновують видавництва при літературних організаціях та журналах („Плужанин“, „Валліте“, „Маса“ то-що). В цьому—найхарактерніша організаційна риса літературного життя останнього року.

М. Годкевич

Книжка за 10 літ. Виставка книжкової продукції в 10 річницю Жовтневої революції в будинку промисловості. Один із кутків виставки з експонатами Дер. Видавництва України